

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

ПЕРИОДИКА

Серија

Годишњаџи

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Душан Стаменковић

Филозофски факултет у Нишу
Департман за социологију

Редакција

Годишњаџа за социологију

Доц. др Милош Јовановић, уредник

Проф. др Драган Тодоровић

Доц. др Драган Станојевић

Доц. др Душан Ристић

Доц. др Немања Крстић, секретар

Доц. др Јелена Божиловић

Нина Павловић

Александра Николајевић

Душан Миленковић

Међународни уређивачки одбор:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Neven Duvnjak, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Centar Split

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, Софија

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Адреса

Филозофски факултет у Нишу

Тирила и Методија 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

Од 2005. до 2011. *Годишњаџа за социологију* је излазио једном годишње.

Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XV/22 (2019)

Ниш 2019.

PERIODICALS

Series

Annuals

Head of Publishing

Associate Professor Dušan Stamenković, PhD

Faculty of Philosophy, Niš

Department for Sociology

Editorial Board

Sociological Annual

Miloš Jovanović, Editor

Dragan Todorović

Dragan Stanojević

Dušan Ristić

Nemanja Krstić, Secretary

Jelena Božilović

Nina Pavlović

Aleksandra Nikolajević

Dušan Milenković

International Editorial Board:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Neven Duvnjak, Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Centar Split

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Address

Faculty of Philosophy, Niš

18000 Niš

Ćirila i Metodija 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

From 2005 to 2011 *Sociological Annual* was published once a year. Since
2012 two volumes are published annually.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Марија Стефановић ТИПОВИ СТРАТЕГИЈА ГОВОРНИКА <i>ЛУЖЊАЧКОГ</i> ДИЈАЛЕКТА	9
Нина Павловић СПИРИТУАЛНОСТ НОВОГ ДОБА У СРБИЈИ: АНАЛИЗА ПОДАТАКА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ ВРЕДНОСТИ	29
Борис Д. Илић КОМПАРАТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ НЕОАВАНГАРДНИХ ПОКРЕТА У ЕВРОПИ И САД	41
Лела Милошевић Радуловић и Сузана Марковић Крстић ИЗАЗОВИ ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНИХ ТЕХНОЛОГИЈА И УЛОГА ОБРАЗОВАЊА У ПРЕВЕНЦИЈИ ДИГИТАЛНОГ НАСИЉА	57

ПРЕВОДИ

Роберт Мертон НОРМАТИВНА СТРУКТУРА НАУКЕ	79
---	----

ПРИКАЗИ

Јелена Божиловић СОЦИОЛОГИЈА ПОД ЛУПОМ ПОЛА РЕПСТАДА	95
УПУТСТВО АУТОРИМА	99

CONTENTS

Marija Stefanović	
TYPES OF STRATEGIES OF THE <i>SOUTHERN DIALECT</i> SPEAKERS	9
Nina Pavlović	
NEW AGE SPIRITUALITY IN SERBIA: ANALYSIS OF EUROPEAN VALUES STUDY DATA	29
Boris D. Ilić	
COMPARATIVE RESEARCH OF NEO-VANGUARD MOVEMENTS IN EUROPE AND USA	41
Lela Milošević Radulović and Suzana Marković Krstić	
CHALLENGES OF INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND THE ROLE OF THE EDUCATION IN THE PREVENTION OF DIGITAL VIOLENCE	57

TRANSLATIONS

Robert Merton	
NORMATIVNA STRUKTURA NAUKE	79

REVIEWS

Jelena Božilović	
SOCIOLOGY UNDER THE MAGNIFYING GLASS OF PÅL REPSTAD	95
AUTHOR GUIDELINES	99

ЧЛАНЦИ

—

ARTICLES

Marija Stefanović, MA¹
Independent researcher, Niš, Serbia

Оригинални научни рад
UDK 316.644.82:811.163.41'282.3

Примљено: 15.8.2019.
Ревидирана верзија: 10.10.2019.
Одобрено за штампу: 11.10.2019.

TYPES OF STRATEGIES OF THE SOUTHERN DIALECT SPEAKERS

Abstract: The paper focuses on the Southern Serbian dialect speaker linguistic strategies in everyday interactions, with emphasis on the academic setting. Building on the findings of the qualitative research (in-depth interviews), a possible classification of the Southern speakers (standardizing, non-standardizing and eclectic group) is proposed. The analysis of these groups and their linguistic strategies (convergence/assimilation, divergence/dissimilation and maintenance) is conducted in an interdisciplinary manner, interfacing the Bourdieusian theoretical framework with the key concepts from the Communicative Accommodation Theory (CAT). In addition to contributing an authentic approach to studying and understanding language-based stigma, and the power relations underlying it, the goal of this paper is to point out the potent alleys for future research.

Key words: Southern dialect, linguistic strategies, stigma

Introductory remarks

This paper introduces the findings of the empirical research on the Southern Serbian dialect speaker ([future] educators) strategies in their daily interactions. The specific position of the speakers of the stigmatized Southern dialect² will be considered within the Bourdieusian theoretical matrix which assumes that every linguistic exchange displays power relations. In the first part of the paper we will present the key notions and terms we use in the analysis of the Southerners' linguistic strategies. These notions include Bourdieu's concept of the field and the strategies agents use in power struggles as well as the types of strategies (convergence, divergence and maintenance) defined within the Communication Accommodation Theory (CAT). Building on the material collected by way of 25 in-depth interviews, the second part

¹ MarijaStefa@hotmail.rs

² The associative sequence most often related to the *typical Southerner – uneducated, ill-mannered, hilarious, of low cultural taste, poor...*, results from the notion of rurality, cultural and economic underdevelopment (backwardness) of the South and Southern Serbia (which is also attributed with such labels as the “periphery” and “southern track”) (Petrović 2015: 12). The Southern dialects are also perceived as *incorrect* and *ugly*, incomprehensible even, making the overall representation of the speakers of these dialects almost caricature-like (more about the perception of and attitudes toward Southern Serbian dialect: Stanković & Stefanović 2019; Paunović 2009, 2008; Kovačević 2004, 2005).

of the paper proposes a possible classification of the groups of Southern Serbian dialect(s) speakers who apply the strategies of (upward and downward) convergence and divergence (*standardizing*, *non-standardizing* and *eclectic group*, respectively), with the aim of achieving symbolic profit on certain linguistic markets. Also, we will consider the specific power relations unveiled within and among the groups as well as the way the speaker strategies affect perpetuation of the existing power relations and established hierarchies. In addition, this paper raises a wide variety of questions which are to encourage further investigations and opens up a space for the interdisciplinary dialogue.

Theoretical and methodological framework

1) *Theoretical framework*

The field struggles over the valuable resources are concentrated around the specific forms of capital (economic, cultural and social). The linguistic capital, as a part of the cultural capital, is crucial, for instance, in the intellectual field or in the field of education. In the same way as the economic capital is crucial in the field of business. The agents in the field do not just fight over the resources, but also over the definition of what is valuable in a certain field. In that sense, fields are battle arenas for legitimacy, i.e. for the monopoly over symbolic violence (Bourdieu 1977a, 1991). According to Bourdieu, struggles in the fields are fought between the dominant and the dominated, i.e. between those who already possess a monopoly on the definition and the distribution of the capital (“the established agents”) and those who want to usurp that advantage (“the newcomers”). On the other hand, the struggles fought in the field are aligned along the orthodoxy-heterodoxy line, namely, between those who want to preserve the *doxa*³ and those who want to change it (Bourdieu 1991; Bourdieu & Passeron 1977).

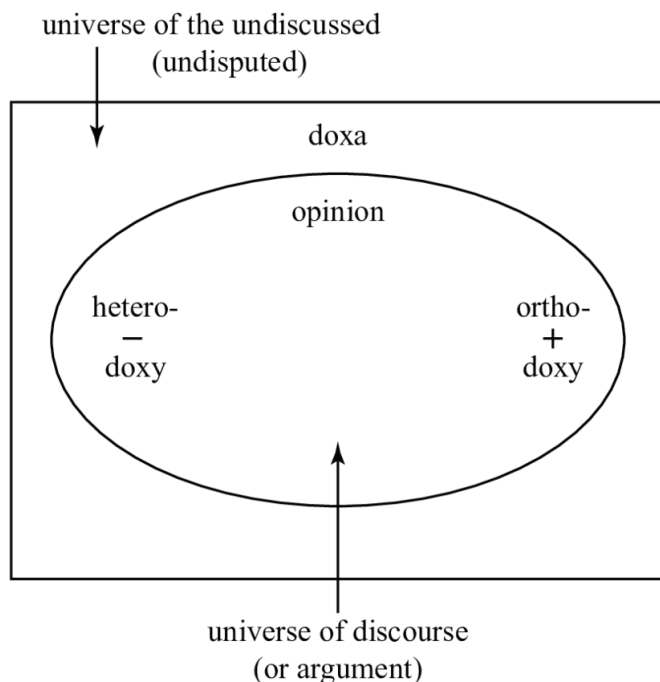
Bourdieu and Wacquant compare the struggles in the field to the game in which the power relations between the players define the structure of the field: each player has tokens of various colors (capitals) and the position of each player in the game as well as their strategic orientation depend on the amount and the composition of the tokens they possess (i.e. the scope and the structure of the capitals they have access to). The agents, for example, can conform to the rules of the game in order to improve or preserve their capital; on the other hand, their strategies can be oriented toward changing the rules of the game or discrediting the form of capital which gives their opponent the power (Bourdieu and Wacquant 1992: 99).

In order to emphasize the difference between the everyday practices and their formalized models, Bourdieu introduces the notion of strategies as the substitute for the notion of a rule. The strategy concept, as Swartz explains (1997: 99), implies that every action taken by agents consists of particular uncertainty. Even the behaviors

---

³ The experience by which “the natural and social world appears as self-evident” (Bourdieu 1977a: 164); a society’s taken-for-granted, i.e. common beliefs.

that become a routine require strategies to a certain extent. However, strategies applied by the agents are neither a product of the moment nor the matter of conscious choosing or rational calculation. They are rather determined by the practical dispositions (*habitus*) which evolve over time. In that sense, the agents are “strategic improvisers who respond dispositionally to the opportunities and constraints offered by various situations” (*ibid.*: 100).

Figure 1: The relation between the different strategies (Bourdieu 1977a: 168)

Bourdieu (1993) differentiates between three types of strategies: strategies of *conservation*, *succession* and *subversion*. Strategies of conservation are employed by those occupying the dominant positions which they want to preserve or improve in the field, i.e. to protect the distribution and valuation of the capital to the best of their interest. Strategies of succession are applied by the newcomers to the field, those who endeavor to gain access to the dominant positions (or at least to be recognized as legitimate agents in the power struggles). The dominated agents apply subversive strategies in order to change the existing principal of the capital valuation or to change the rules of the game in the field⁴. All the strategies are oriented toward the

⁴ As an illustration of the strategies that can be adopted during field struggles, Bourdieu describes the different usage of language by the social classes (e.g. the strategy of hypercorrection is characteristic for the members of petty bourgeoisie, whilst the strategy of hypo-correction or condescension is used by members of the higher classes etc.).

recognition or negation of a distinction (assimilation and dissimilation strategies).

The *illusion* or the belief that playing the game is as worthwhile as is investing in it enables the game to be reproduced. The paradox of the field uncovered here is that although some strategies have a tendency to change or invalidate the field's structure the effect is exactly the opposite – they enable and encourage the reproduction of the existing structure of the field (Bourdieu 1991: 64).

The Communication Accommodation Theory – CAT (Giles 1980, 2016; Gasiorek & Giles 2012; Giles & Ogay 2007; Shepard, Giles, & Le Poire 2001; Giles & Powesland 1997) suggests a similar typology of strategies. Strategies of *convergence* are linguistic strategies applied by the speakers who have the tendency to adapt their linguistic behavior (their accent, lexicon etc.) to that of their interlocutor, in terms of similarity. *Divergence* is a reversed process that implies the speaker's tendency to adapt the behavior so as to be different from that of the interlocutor. The *maintenance* strategy refers to the tendency to maintain the existing level of communication without any adjustment. In the case when the dimension of the adjustment has a certain social value – as is the case with dialects and other non-standard forms of talk – it can be conceptualized as an *upward* (adjustment to more prestigious variety) or *downward* (adjustment to less prestigious or stigmatized variety) (Giles & Powesland 1997). Therefore, when the speaker of a non-standard language adjusts his/her language to the standard language we have an example of an upward convergence; when the standard language speaker tends to adjust to a non-standard language of her/his interlocutor it is an example of a downward convergence. Emphasizing one's own non-standard dialect or accent in interaction with a standard language speaker reflects downward divergence, whereas adopting a standard language in interaction with a non-standard speaker is the case of an upward divergence (Dragojević, Gasiorek & Giles 2016: 37).

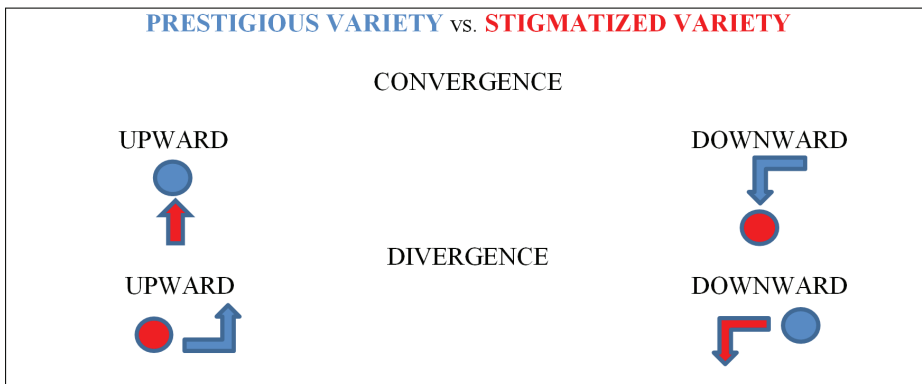

Figure 2: Accommodation strategies in linguistic interactions

2) Methodological framework

The qualitative research that took place at the Faculty of Philosophy in Niš, during the period of June 2016 to March 2017, involved the acquisition of data

by means of the semi-structured in-depth interview. The interviews (25) were conducted with the university professors and students (23 of them are Southern-dialect natives, 2 of them are from the west part of Serbia). Conversations with the informants have been conducted based on five (introduction excluded) determined thematic units, which the interviewer then navigated (on a need basis) with questions and sub-questions. Prior to the interview, the participants had been asked to provide the basic socio-demographic data: age, place of birth, current residence, level of education, parents' level of education. The snowball/chain sampling was used. All the interviews were recorded with participants' permission, then transcribed and, along with the researcher's notes, used as material. The researcher's notes included observations and comments on the content of the informants' statements, e.g. ambiguous attitudes, contradictions etc. Additionally, what was also recorded was the informants' speech (i.e. whether their speech is closer to the standard/dialect variety or not, whether they tend to make hypercorrections, or they switch language codes etc.) as well as their facial expressions and gestures. Identification and the classification of the speaker groups resulted both from the researcher's observations of the interviewed speakers' language practices and the participants' narratives, i.e. their attitudes toward the language practices of the people from their surroundings.

Strategy types of the Southern Serbian dialect speaker

This section considers the qualitative research findings, first, in terms of the factors that affect speakers' strategic orientation in everyday interactions and, second, in terms of the Southern Serbian dialects speakers' types of strategies (i.e. when, how, why and what strategies they apply).

Considering that our research interviews have been conducted with the university professors and students, we noticed that their perception of the different language varieties is mostly determined by the identification with both the professional (the educators) and the geographical (the Southerners) group. The participants' perception and the attitudes are modified in accordance to the 'stronger identity', i.e. the group they identify more with. Also, the attitudes toward certain language varieties are underpinned by the stereotypes of personal identity, which imply the assessment of one's abilities, intelligence, self-confidence, aspirations etc. Taking into account all the above mentioned, we can distinguish between the following factors that affect language strategies and tactics:

- Who the speaker is? (the identity issue): whether the speaker's linguistic practices are conditioned by the identification with a certain group (professional, geographical, socioeconomic, educational...), or by the issues concerning personal identity;
- Who the interlocutor is? – whether the interlocutor is a Southerner or not, educated or not, a family member, a student, a professor...;
- Where is the linguistic exchange taking place? – e.g. Southern or non-Southern region, at the faculty or not etc.;

- On what occasion? – formal/informal context;
- Anticipation (symbolic profit) – the speaker anticipation of what can be gained through linguistic interaction.

In accordance with their “stakes” (linguistic capitals and habitual dispositions) and with regard to the listed factors and circumstances, speakers apply strategies of assimilation/convergence, dissimilation/divergence or strategies of maintenance.

Based on their linguistic practices, we recognized three groups among the research participants:

- 1) *Standardizing* – speakers who always speak standard language (or a variety that is closer to the standard than to the dialect forms);
- 2) *Non-standardizing* – speakers who always speak in a Southern dialect (or in a variety that is closer to the dialect);
- 3) *Eclectic* – speakers who switch codes and language varieties (from the local to the substandard and standard) in accordance with their own assessment.

Within each group, the agents apply different strategies (sometimes they simultaneously apply more than one strategy), thus, among them various subgroups can be distinguished.

In the following section we will briefly describe the most significant characteristics of each group including the motives of the strategic orientation, subjective and objective constraints (speakers’ capacity to produce adequate linguistic products for different markets; sociocultural norms), and the strategies’ outcomes. Also, we will consider the specific power relations that can be unveiled within and among the groups as well as the way the speaker strategies affect the perpetuation of the existing power relations and the established hierarchies.

1) Standardizing group

This group consists of speakers from Southern Serbia who always (try to) speak standard Serbian language regardless of the circumstances (who the interlocutor is, where the linguistic exchange is taking place, whether it is a formal or informal context etc.).

The knowledge and the usage of the standard variety is perceived as prestige and as a sign of those who are educated or hold higher positions within the social hierarchies. In this sense, language is the means to a distinction. By using the prestigious language variety, speakers claim their dominance over the “typical Southerners” who are assumed to hold lower positions within different hierarchies. Likewise, linguistic behavior and strategies employed by this group are par excellence proof of the existence of both stigmatization and auto-stigmatization of the Southern dialects.

Participant 22: I always try to speak the standard language... always trying to avoid my dialect, to uproot it. (...) When I’m here, in Niš, I also try not to speak in the dialect. (...) (I: Do you like your dialect?) No, not at all. (I: Why?) Because it does not sound similar to the standard language. I would like it to sound more... more

similar to the standard. (I: Why?) Well, I can say that I really mean that... You know why those from the north sound prettier to me? They follow the standard language rules, that's why. They do not make grammatical case errors and some words sound prettier when they are pronounced differently. (...) (I: What do you think would there be any consequences, if you dared to speak in your own dialect?) Yes. (I: What consequences are we talking about?) I think that people would think I know less. (...) I have the impression that everyone can hear and notice my dialect, do you see? (I: Can you elaborate on that? What would that person think of you if s/he hears you speak that way?) ...That I don't know how to speak, let alone something else... (I: You think you would sound bad no matter what the quality of the content of your speech was?) Yes, for sure. I have to try harder, the same way the people who live more to the south of Niš have to try harder to be considered equal. You know, people from Vranje, for example, have to speak in Niš dialect, at least, in order to be on equal footing with us coming from Niš. (I: In what sense do you mean „on equal footing“?) You know... if you want people to treat you... I don't know how to explain it... if you want to have the same onset position, without prejudices.

Depending on where, when and with whom they speak, speakers of the standardizing group employ upward convergence, i.e. upward divergence. When speaking with the non-Southerners (whose language is closer to the standard variety) they use the upward convergence. When speaking with those in a higher or authoritative position (regardless of their geographical origin) they also tend to use the strategy of upward convergence. When interaction involves a speaker of the non-prestigious or stigmatized language variety, i.e. interaction with the Southern dialect speaker or with someone who holds a lower position within a certain hierarchy, this group uses the strategy of upward divergence. The motive for such strategic orientation may be to create or maintain a positive personal or social identity, i.e. the signaling (through the usage of a language code) that they do not/belong to a certain group or do not/have certain features or competencies to gain the desired symbolic profit (Bourdieu 1991), or to ensure a potential social reward (Tajfel & Turner 1986). Paradoxically, even though the standardizing group of speakers consists of the stigmatized Southern speakers, we discover a tendency toward maintaining the existing power relations, dominated by the belief that all non-standard varieties are “incorrect” and “inadmissible” even in non-formal, private communication (speakers' ambivalent feelings about their own language variety were also observed in Paunović's research [2008]). The existing language hierarchy is perceived as a feature of the modern and civilized societies, so questioning the prestigious status of the standard language is seen as a part of the retraditionalization process of the Serbian society and as a symptom of the cultural and economic degradation (Miloradović 2014: 16). As one of the participants explains:

Participant 23: I remember our Serbian language teacher... she was considered a real lady. That was a time when all the teachers spoke the standard language. Now, I think, with this retraditionalization, with all those wars and everything... with regression in cultural development... it seems that suddenly the status of our standard language is being questioned, even though that was never an issue.

Linking the dialect to the notion of tradition is the discourse which has arisen together with the process of modernization, i.e. with the process of establishing the modern nations and the emergence of the modern elite (the period of romanticism) with the past being idealized (Petrović 2015: 29). Also, we can notice that the dialect is localized in the past, along with the fact that the notion of contemporary is perceived as the return of the pre-modernity (ibid.). The “Fear” of pre-modernity as well as nostalgia for modernity (which this participant associates with the period of socialism) is projected onto the language which becomes a symbol of backwardness (the Southern dialects) or progressiveness (the standard language) of the Serbian society. It seems that the problem of language for this group is also a matter of survival of the (idealized) identity, both collective and personal. Therefore, by using the standard language they reaffirm that they belong to the “high-brow” milieu.

Some of the research participants belonging to this group stated that they use the standard language variety due to pragmatic reasons, due to its “omnipresence” (“it’s everywhere, everybody can learn it” and “everyone will understand me”). The ambivalent nature of the codified standard language is discovered here: unification, promoted as the means against misunderstanding due to the large differences between the language varieties, actually encourages the segregation since it produces, reproduces and intensifies those differences. Such dialectics is a symbolic violence mechanism par excellence (Bourdieu 1991: 140). The so-called *standard language cultures* (Milroy & Milroy 1999; Milroy 2001, 2007) are guided by the myth that the standard language is not arbitrary – chosen by the groups and individuals, but that it has its privileged status ‘by nature’. This myth, paradoxically, confirms the legitimacy of the standard language, thereby perpetuating the language hierarchy. Although these speakers try to act like the dominant, by using the prestigious language code that does not mean that they always have the pass to the privileged circle. Due to being uncertain because of the lack of standard language knowledge, some of them may have a tendency for hyper-correction (over-correcting the less prestigious “incorrect” variety; Janda 1978) and hypercorrective (incorrect) usage of the prestigious variety (Trudgill 2003: 59–60). A quantitative research on hypercorrections in the Prizren-Timok dialect speaking students (Novaković 2016) has shown that they feel more uncertain than their peers coming from other dialect zones. Also, this study suggests that “the occurrence of hypercorrection in students appears specifically in those situations in which they find themselves face to face with those in a superior position, i.e. the Serbian language teachers” (ibid.: 339). Even though this group employs the upward convergence to make or maintain the positive image, the subjective constraints give a completely opposite effect. However, even when they do not make hyper-corrections, these speakers encounter other objective constraints. For instance, when the Southern dialect speaker from Niš uses standard language in a formal situation to follow up with the sociocultural norms, he or she may face the following reaction of the non-Southern interlocutor: “You speak very well for someone who comes from Niš!”. Even though the rules of the game have been followed, the outcome can still be unfavourable: by way of a euphemism the Southerner has been shown his/her place.

Participant 14: They consider... I mean “they”... The majority I meet often say to me – of course I speak with them in the standard language – they say to me: “We could never guess you are coming from the south!” I say, “Well, you see, not all the people from the south disregard the cases”. They literary make fun of it. I’m not sure why that is (...) I suppose they associate it with poor education... (They think) we are uncivilized; that we are peasants running after chickens and pigs all day long.

Also, a total speaker convergence can sometimes be perceived as a patronizing act and the speakers using this strategy can even be perceived as distrustful (e.g. see similar findings: Giles and Smith 1979; Coupland 1988). On the other hand, the group of speakers with the tendency to speak in the standard variety even in non-formal interactions with the Southerners can be labeled disloyal to the group or too arrogant (especially if they correct their accent). Hence, this group somehow finds itself in ‘double trouble’, as one of the research participants has defined it.

Participant 23: ...And on the south there is a case of stigma toward the standard language. You know, the one who speaks the standard language is perceived as arrogant. (...) The standard language is a sort of a skill, and since the majority lacks this skill they tend to reject it. You know like: “don’t clown around, say it in proper (down-to-earth) Serbian”. (...) That is the rejection and it happens everywhere. And we, we are in a “double-trouble” here.

2) Non-standardizing group

This group is comprised of those speakers who use the dialect or the variant closer to the dialect in all of the situations and with any interlocutor. Their strategic orientation in interaction with the prestigious variety speaker is, in principle, subversive because it violates the *doxa*. What characterizes them is the use of the downward divergence, i.e. the emphasis of their own stigmatized dialect or accent.

Given the heterogeneous nature of this group, we have grouped these speakers in two subgroups: a) “ignorant” and b) subversive.

a) “Ignorant” subgroup

Belonging to this group are speakers who are not able, due to the lack of linguistic competencies (knowledge of prestigious variety), to “deliver” the linguistic products for specific markets. These speakers do not have at their disposal a wide variety of strategies and tactics. They can either speak in their dialect, or choose to remain silent (due to being ashamed).

It was, somewhat, expected for the informants⁵, especially those who completely internalize the dominant standard-language ideology and hierarchy, to ascribe this linguistic practice to the less educated people, those coming from the rural environment or to those coming from the lower socioeconomic classes.

Participant 8: Those are the people who do jobs which bear no public importance. Craftsmen for instance...

Participant 9: When someone does not to speak the standard language, his problem is not the lack of language knowledge, but the lack of education.

---

⁵ In response to the question if they knew any person who always used a dialect and what is their attitude toward that.

Additionally, their examples included educated people from their surroundings whom we could put in the “ignorant” group because their use of the dialect is not a consequence of attitude, but of inability to reproduce the socially acceptable variant. In this case the use of the dialect is interpreted either as an indicator that they are uneducated and laymen, or as a confirmation of their (previously presupposed) lack of expertise, closed mindedness even, in spite of their level of education. Given that the majority of the participants have declared that anyone with high school education onwards should, at least to an extent, be capable of reproducing the standard speech variety, but also to develop a “sense of context” (specific language code usage), it is evident why the usage of a dialect is interpreted as their personal handicap.

Participant 21: There was a colleague who spoke a very bad, incorrect language and I really had issues with him. I could not take him seriously as a sociologist because of the way he spoke. But, I think, it was a combination of his poor competencies and his poor language. (I: OK, so his language just intensifies your overall impression of his background, you have already estimated before?) Yes, yes, that would be a good definition.

In addition, the speakers from Niš ascribe this linguistic practice exclusively to those who do not originate in Niš, but are the speakers of the Southern dialects (Leskovac, Grdelica, Vranje, Surdulica, Babušnica...). This again confirms the thesis of the so-called *Niš standard language* which, in the language hierarchy, occupies a higher point with respect to the remaining Southern speech varieties (a hegemonic relation mapped from the wider social arrangement onto the language⁶).

b) Subversive subgroup

This group is comprised of speakers who possess linguistic capital, the knowledge of the standard language and are, thus, able to “deliver” the linguistic products for the different markets. But they always behave subversively with respect to the doxa and choose downward divergence as their strategy. The subversive group, although similar to the ignorant group in terms of strategic preferences, is in fact, essentially, in opposition to it. What sets them apart is the linguistic capital, including the awareness of the value their own linguistic products have on the specific markets as well as the motif for choosing the strategies: the former are incapable and cannot, whereas the latter do not want to conform.

Participant 14: My friend from Vranje who has finished both his secondary school and the faculty in Belgrade, always speaks in the Southern dialect with everyone. He says he does that on purpose, because the reputation our dialect has. (...) “Even when I text them”, he says, “I do it in the dialect”. On purpose. Even

---

⁶ For a detailed discussion on the potential responses to stigma and the establishment of the hierarchies see Živković (2001). The observed mechanism of hierarchy can be additionally elucidated by the notion of ‘nesting orientalism’: “The gradation of “orients” that I call “nesting Orientalism” is a pattern of reproduction of the original dichotomy upon which Orientalism is premised. In this pattern, Asia is more “East” or “other” than eastern Europe; within eastern Europe itself this gradation is reproduced with the Balkans perceived as most “eastern”; within the Balkans there are similarly constructed hierarchies. I argue that the terms of definition of such a dichotomous model eventually establish conditions for its own contradiction” (Bakić-Hayden 1995: 918).

with the professors. (...) Yes, he wants to present himself and acknowledge himself as Vranjanac wherever he goes.

However, the subversive group itself is also heterogeneous in terms of the motivation for such a strategic orientation.

The part of the speakers belonging to this subgroup is aware of the hierarchy and the mechanisms which perpetuate it and they, therefore, choose to use the stigmatized variety (dialect) even in those situations in which this is not suitable, i.e. when it is not in accordance with the sociocultural norms. The downward divergence is a sort of a radical manner for the affirmation and the promotion of their language usage attitude, a way to fight against the negative labeling of their own speech or that of anyone else. A social psychology study addressing the strategies of the speakers of a stigmatized Welsh dialect (Giles and Johnson 1987) confirms that those speakers who are more attached to a specific group or identify with the group (a regional group in this case), have a greater tendency towards using divergence. Divergence observed in the case of our subversive Southern dialects speakers not originating in Niš, occurs in those group members who feel their status to be either illegitimate or unjust within the inter-group hierarchy (Dragojević, Gasiorek & Giles 2016: 45).

However, such a strategic preference fits within the idealistic approach that Bourdieu (1991) terms “linguistic communism” or Mey (1985) “linguistic democracy”, not existing in reality. The reason for this is paradoxical: the question of language is, in fact, not a linguistic question at all. In this sense, the speakers who subversively approach the question of language use, in fact, do not wish, either as individuals or a group, to be discriminated on other grounds that are not linguistic in any way. Following such a logic, these speakers choose as their weapon for the battle, fought in the field of economy, politics and ideology, language which puts them in an ungrateful position *per se*, opening the space to skepticism in terms of the outcome, but also in terms of the meaningfulness of their struggle.

Certain informants define the use of the dialect in formal situations as an act of bravery, which only reaffirms the presence of auto-stigma among the speakers of the Southern dialects themselves, but also the tension that results from the dichotomy *legitimate—illegitimate* speech.

There are also those who make use of the downward divergence because they favor their own dialect, i.e. they wish, in every situation, to bring to the foreground the identification with the regional group (Southerners in contrast with those from Belgrade, those from Vranje in contrast to those from Niš). In this sense, divergence becomes a symbolic tactics for the maintaining of the personal identity and cultural specificity (Chapman, Smith and Foot [1977] come to a similar finding in their investigation of the speech strategies of the Welsh). In comparison to those who wish to change the linguistic hierarchy in such a way that none of the dialects is favored over others, for all to be used equally, this part of subversive group even considers their language to be “better”, “prettier”, therefore, resorting to the overuse of their dialect or accent.

In a research addressing the speech of the youth in Paraćin, Leskovac and Vranje, Sofija Miloradović (2014: 146) also observes the dialect to be used as a

contemporary communicative strategy as well as an *identification practice*. Aside from Miloradović pointing out that the emphasized use of the dialect is employed as a sort of a linguistic exhibitionism, what also attracts one's attention is her observation that this tendency to intensify the use of the dialect is a consequence of the socio-political changes, i.e. one of the consequences of Yugoslavia's breakup (*ibid.*: 147).

However, although this "brave" group can, at times, create a positive image, sometimes they are even described as inconsiderate or arrogant. The standardizing group is labeled because it has dared, respecting the norm, to lay a claim to the position that does not belong to it, while the non-standardizing is labeled because it does not wish to respect the norm, which is seen as "natural" and "common sense".

3) *Eclectic group*

The most numerous group of speakers, the "eclectic" group, tends to switch codes, i.e. apply a wide range of strategies and tactics in accordance with the above-mentioned factors. They try to manipulate both the language codes and symbolic meanings of different language varieties in order to gain certain benefits. This group knows the rules of the game the best, has "*le sens pratique*", hence it has more room for maneuvering, unlike the standardizing and non-standardizing group. Sometimes they will adjust their linguistic behavior to their interlocutor, sometimes to the nature of the occasion (formal domain or not), sometimes to the language environment in which the language exchange is taking place. In some way, they profit from the existing conflicts on the language market by turning the game to their advantage.

Some of them confirm they use the upward convergence in several situations: formal context (e.g. in the classroom), in interaction with people from Belgrade or Novi Sad, with someone who is in the position of authority as well as when the linguistic exchange is taking place in Belgrade or somewhere more to the North of Niš. Although, when the linguistic exchange with the non-Southerner is happening somewhere in the south, on their own terrain, some of them apply the downward divergence. One of the motives for such a strategy, as one of the participants explains, can be to test the benevolence (absence of prejudice) of the interlocutor, especially if s/he is from Belgrade – the crux of power, and if s/he holds an authoritative position.

Participant 9: When choosing language code, we take care of, we calibrate it with respect to the occasion. And most of the time we know how to choose the proper thing with regards to the interlocutor and the "stake" at hand. Therefore, when interacting with someone from a different speech community sometimes we speak in a dialect for the sake of appeal and, sometimes, we rather choose the standard in order to "profit"...

Participant 14 (talking about the interaction with his professors): So, the way they speak, I always do my best that my speech matches theirs. So, the adjusting again. My grade is in their hands... Actually, everyday situations included, if I hear someone speak the standard language I go for it too. And if the person speaks in a dialect, again, I do the same.

Also, some of them stated that when in Belgrade they would rather use the downward divergence as a sign of loyalty to their own regional group. The statements

of these speakers confirm the standard language not to always be a prestigious variety, especially in Vranje and Leskovac. Similar conclusion is presented by Miloradović in her study on the language of youth in Paraćin, Leskovac and Vranje (Miloradović 2014). Furthermore, our research confirms Miloradović's observation that the vernacular of Leskovac and Vranje is being even more stigmatized by the speakers from Niš because they preserve the dialectical foundation of the surrounding villages (*ibid.*: 145).

However, even though the majority of these speakers stated they would use the standard variety in a formal situation, we noticed absence of consensus on what situation exactly is seen as formal⁷. But their perception, same as their strategies, is of course not arbitrary. It is rather determined by their habitus and the cultural capital they possess. Pursuant to this, if someone has the knowledge of the standard language (the linguistic component of the linguistic capital) that does not necessarily mean s/he will achieve success on the language markets, i.e. that does not mean the speaker would be able to use his/her knowledge adequately (the social component of the linguistic capital).

This group of speakers can also resort to hyper-corrections or come to “code-confusing” situations, as stated by many of our participants. In order to avoid possible embarrassing code-confusing moments, we have noticed that some of the informants use a tactics we symbolically titled “the middle way”. Namely, they choose the lexicon which does not demand total adjustment to the accent of the prestigious variety. The upward moderate convergence enables them to show their linguistic competences without coming into conflict with their *Southern identity*. These speakers actually want to create the new image of “a serious, educated Southerner”.

The usage of downward convergence is also common within this group. They usually use it in situations when they want to “untense” the interaction, to make it more intimate and pleasant, especially if it is a formal situation. We have noticed that this strategy is mainly used by the university professors when they want (student-wise) to give an impression of a less reserved, approachable authority.

Concluding remarks and recommendations for future research

The findings of our analysis that the Southern dialect can sometimes also be seen as the prestigious language do not really fit well with the assumptions commonly held by the scholars (that the prestigious pedestal is usually reserved for the standard variety alone), in particular with those held by the quantitative sociolinguists (Milroy 2001: 532). On the other hand, our findings converge with Paunović's findings

---

⁷ One informant from Leskovac suggests that the formal situation is every “business” situation and every interaction held outside the city of Leskovac; the other participant from Niš suggests that the formal situation is every linguistic situation outside the family or closest friends circle, and that is every interaction in any public space (public transport, taxi, post office etc.). Unlike our participants, the participants in Paunović's research were able to make clear distinction between more and less formal situations „in which speech is ‘standardized’“ (Paunović 2008: 12).

that suggest participants' overall attitudes to (Serbian) standard speech are not straightforwardly positive (Paunović 2008: 7). In addition to the explanation provided by Goffman (personal "code of honor"), i.e. Živković (2001) who observes that one of the responses to stigma is also an attempt to change the negative belief by means of declaring personal superiority, such an assumption could also be substantiated with Labov's (1972) concepts of *overt prestige* and *covert prestige* introduced with the aim to explain the correlation between the social stratification and language⁸. Given that they perceive themselves to be the members of the groups with a higher status (professional group identification), our standardizing group, but also a part of the eclectic group, supports the national norm of power distribution and maintaining. The non-standardizing group (the subversive subgroup, in particular) and partly the eclectic group advocate the covert prestige, thereby demonstrating their membership and loyalty to the regional group. Our research shows that this very power relation is not being revealed only in *the standard—non-standard* speech relation, but the game between the overt and the covert prestige is also revealed in the inter-group relations between the Southerners. In the established hierarchy the Niš substandard variety occupies the highest position with respect to other, less prestigious, Southern varieties (Leskovac, Vranje, Pirot etc.). Thus, the covert prestige of those less prestigious varieties is revealed in the strategies of the, so-called, *Niš non-natives* employed in the interaction with those native to Niš. In spite of this, in the background of this symbolic hierarchy we still reveal the standard—non-standard distinction, which is the criterion for the establishment of the Niš—non-Niš dialect hierarchy. Here we reveal multiple "struggles": the symbolic struggle of speech more proximal to the standard and that which is more distal from the standard; the dominance of the city that is economically and politically more powerful (because it is larger and closer to the crux of power — Belgrade) in comparison to the cities which find themselves at lower positions in the hierarchy; the struggle between the orthodox (established agents), Niš-natives, and the heterodox, *Niš-newcomers* (non-natives), who wish to usurp "Niš domination".

In fact, the relation Belgrade—South (center—periphery) is being reflected onto the relation Niš—other cities in the South of Serbia, and going as far as the smaller units: city—village.

On the other hand, we notice that in the academic setting⁹ the identification with the professional group (except for/in the non-standardizing group) is dominant. When speaking from the position of an educator (or an educator-to-be), the speaker supports the overt prestige (upward convergence) and adjusts the attitude to the

⁸ The *overt prestige* is related to the standard variants and is openly recognized and acknowledged by the higher status groups, but also (most often) by the entire (speech) community, whereas the *covert prestige* is tacitly ascribed to the non-standard variants by those groups with the lower status. Coupland (1988: 94) observes that this concept is similar to the sociolinguistic concepts of power and solidarity, which suggest that overt prestige originates in the power dimension revealed in language use, while the covert prestige is tied to the notion of solidarity reflecting the social affinities and joint experience.

⁹ Communication between the teachers and the students, communication between the colleagues, formal and informal communication at scientific gatherings and other similar events.

national linguistic norm.¹⁰ Nevertheless, we conclude that, in the academic setting, there are no rules in the evaluation of the specific linguistic behaviours or strategies. Those speakers who employ the downward divergence or the downward convergence are in certain cases positively evaluated (due to the existence of covert prestige), as such behavior is interpreted (by the Southerners and within the Southern speaking region) as a sign of loyalty to the group. Certain research (see e.g. Simard, Taylor & Giles 1976; Gasiorek & Giles 2012; Dragojević, M., Gasiorek, J. & Giles, H. 2016) suggests that those speakers who employ convergence are more favorably evaluated when their linguistic behaviour is ascribed to their good intentions to break the e.g. cultural barriers. However, the speakers who employ divergence are more favorably evaluated in those instances where this strategic choice is ascribed to some sort of external pressure and not to their malevolence¹¹.

The strategies of the eclectic group also reaffirm Fishman's thesis of the possibility that the "contemporary individual" possesses capacities for multiple loyalties, identities and group memberships (1977: 33). Gumperz also suggests that social categories we take as parameters and the limits to our social identities are, in fact, not "constants that are to be taken 'for granted', but are produced throughout communication" (1982: 1). In this sense, the eclectic group, by manipulating the language codes, is, in fact, attempting to balance multiple social identities with the aim of making symbolic profit.

Due to the sample size-limitations we are unable to sketch the entire possible correlation schema of the linguistic strategies (i.e. speaker groups) with the socio-demographic characteristics of the speakers. However, based on the insightfulness of the data, we can assume the existence of certain connections. Focusing on the informants coming from Vranje, Leskovac, Grdelica, i.e. locations which are, on the intra-group (Southern[er]) imaginary ladder, at a *lower* point of the disparagement gradient, two ambivalent tendencies are observed. One, a tendency toward the more subversive strategies, with the identification with the regional group being more pronounced than is the case with the participants from Niš. Two, observed as well is the pronounced tendency toward assimilation/convergence, pointing to the complete internalization of the dominant hierarchies. The symbiosis of the two opposing tendencies in a single group with the similar features indicates that both the response to stigma and the linguistic strategies are more radical (in both directions: the complete acceptance of the dominant hierarchies and convergences, i.e. the complete rejection and the divergent linguistic strategy) in those speakers who are the most stigmatized. That implies these tendencies will be most evident

---

¹⁰ Similar findings, namely, that in the academic setting membership in a professional group affects linguistic behaviour to a greater extent than for example the identification with the ethnic or regional group, have also been arrived at by (Jones, Gallois, Barker and Callan 1994).

¹¹ We have seen for example that the strategies of the subversive group are often evaluated negatively because such behaviour is experienced as hostile, inappropriate and even arrogant; the standardizing group is, in the same manner, evaluated by the Southern speakers.

in the multiply stigmatized¹² (e.g. the Southern speakers who come from a village located in a county in the South that is not a part of the county of Niš). Additionally observed is that those residing outside the Prizren-Timok speech zone (e.g. those who have studied at a university in Belgrade or Novi Sad) or those who have had a more extensive experience with the speakers of the standard variety (e.g. scientific conferences, gatherings and interactions alike within the academic or business settings) are more prone to convergence, i.e. code switching (the eclectic group) than to subversive strategies and tactics.

As a final remark, we can suggest certain directions particularly worth investigating further, including all of the previously sketched out hypotheses on the correlation of speaker characteristics and their linguistic behaviour. A possible tendency has been observed that those speakers whose parents were particularly mindful of their speech at the preschool age, or during the first educational cycle, are more prone to internalizing the dominant linguistic hierarchy (in which the standard language equals prestige). But who, also, in accordance with this, have a pronounced negative attitude toward their own dialect, why they can be expected to be more prone to the upward convergence. In relation to this, imposing itself is also the assumption of the correlation between the educational, i.e. parents' cultural capital and the scope of the children's linguistic capital. Our research also saw speakers whose parents have less of an educational capital, who have always used the dialectic variety when speaking with their children and who were not particularly mindful of the(ir) speaking in general, be in discordance with the language practices when starting school (Bourdieu's "cleft habitus"). However, they have increased their linguistic capital through(out) the educational system (in parallel with the internalization of the dominant hierarchy "instilled" by way of the school system, their linguistic strategies leaned more toward the upward convergence). On the other hand, there have also been those speakers whose parents have obtained a primary or secondary school leaving certificate, but who consider their speech not to be more different than the speech of their teachers and other classmates. Then again, we have also encountered those speakers whose parents are highly educated and who possess the linguistic capital ("valuable" on the linguistic market), who have in the course of their education formed specific attitudes toward language which have, further, also determined their specific linguistic strategies — subversive, and a specific relation to stigma. In this sense, we have observed a potential for the "deinternalization" of the dominant hierarchies and ideologies, i.e. for the "resetting" of the attitudes and practices learned at home and in school (conditionally speaking, the "resetting of habitus"). This brings us again to the ambivalent relation of the educational to the linguistic capital: on the one hand, such findings lead us to the assumption that the degree of internalization of the dominant language hierarchy is proportionate to the duration of the studies¹³; on the other hand, the more extensive the educational

---

¹² Stigma of the South in comparison to the rest of Serbia, stigma of the "more southern South" in comparison to Niš, stigma of the village in comparison to the city.

¹³ The higher the level of education, the higher the degree of internalization of the dominant hierarchies,

capital of the speaker, the greater the possibility, as a result of “becoming aware” of the relations of power revealed in language, for this hierarchy not to be internalized at all, or better yet to cease to be internalized. The paradox of the educational system itself is that it equally evolves the mechanisms (as a legitimate authority) for the production and the reproduction of the dominant ideologies (standard-language ideology, in particular) and enables the conditions for its own demystification.

As already pointed out earlier, all these assumptions are more to be observed as potential questions to investigate on a larger sample and employing the methods that facilitate the generalization of the findings to the general population.

References

- Bakić-Hayden, M. (1995) “Nesting Orientalism: The case of Former Yugoslavia”, *Slavic review* 54, No. 4: 917–931.
- Bourdieu, P. (1977a) *Outline of a theory of practice*. Cambridge: University Press.
- Bourdieu, P. and Boltanski, L. [1973] (1977) “Changes in Social Structure and Changes in the Demand for Education” in Giner, S. and Scotford-Archer, M. (eds.), *Contemporary Europe: Social Structures and Cultural Patterns*. London: Routledge and Kegan Paul, 197–227.
- Bourdieu, P. (1977b) “The economics of linguistic exchanges”, (trans. R. Nice) *Social Science Information*, XVI, 6: 645–668.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1977/1990) *Reproduction in education, society and culture*. London: Sage.
- Bourdieu, P. (1991) *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology* (trans. L. Wacquant). Oxford: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1993) *The Field of Cultural Production*. Columbia University Press.
- Chapman, A. J., Smith, J. R., & Foot, H. C. (1977) „Language, humour and intergroup relations” in H. Giles (Ed.), *Language, ethnicity and intergroup relations*. London: Academic Press.
- Coupland, N. (1988) “Dialects in contact”, *Journal of language and social psychology*, 7(2), 152-157.
- Dragojević, M., Gasiorek, J. & Giles, H. 2016. Accommodative Strategies as Core of the Theory. In Giles, H. (ed.), *Communication Accomodation Theory: Negotiating Personal Relationships and Social Identities*. Cambridge University Press: 36–59.
- Fishman, J. A. (1977) “Language and ethnicity” in Giles, H. (ed.), *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London: Academic Press.
- Gasiorek, J., & Giles, H. (2012) “Effects of inferred motive on evaluations of nonaccommodative communication”, *Human Communication Research*, 38: 309–331.

---

especially because the adopted linguistic practices in the course of education “pay off”.

- Giles, H. & Smith, P. M. (1979) "Accommodation theory: optimal levels of convergence" in H. Giles and R. St. Clair (eds.), *Language and social psychology*. London, Blackwell.
- Giles, H. (1980) "Accommodation theory: some new directions" in S. da Silva (ed.) *Aspects of linguistic behaviour*. York: University of York Press.
- Giles, H., & Johnson, P. (1987) "Ethnolinguistic identity theory: A social psychological approach to language maintenance", *International Journal of the Sociology of Language*, 68: 69–99.
- Giles, H., & Ogay, T. (2007) "Communication Accommodation Theory" in B. B. Whaley & W. Samter (Eds.), *Explaining communication: Contemporary theories and exemplars* (pp. 293-310). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Giles, H. & Powesland, P. (1997) "Accommodation Theory" in Coupland, N. and Jaworovski, A. (eds.), *Sociolinguistics: A reader*. Macmillan Education.
- Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. London: Penguin.
- Gumperz, J. J. (ed.) (1982) *Language and social identity*. Cambridge University Press.
- Janda, D. R. (1978) *Hypercorrect-ion and Hyper-correction in Phonological Change*, Edmonton: Linguistics Research.
- Jones, E., Gallois, C., Barker, M. & Callan, V. J. (1994) "Evaluations of interactions between students and academic staff: Influence of communication accommodation, ethnic group, and status", *Journal of Language and Social Psychology*, 13: 158–191.
- Kovačević, B. (2004) „Stavovi prema varijetetima srpskog jezika”, *Philologia 2*, 33–38.
- Kovačević, B. (2005) „Preključivanje između standardnog oblika srpskog jezika i njegovih dijalekata i između ekavskog i ijekavskog izgovora”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 48(1–2): 283–297.
- Labov, W. (1972) *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mey, J. L. (1985) *Whose language?*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins Paperbacks.
- Miloradović, S. (2014) „Uzualni standard u urbanim centrima na kosovsko-resavskom I prizrensko-timočkom govornom području”, *Zbornik Instituta za srpski jezik SANU II* (Srpski jezik i aktuelna pitanja jezičke politike). Beograd: Institut za srpski jezik SANU: 143–150.
- Milroy, J. and Milroy, L. (1999) *Authority in language*. London/New York: Routledge.
- Milroy, J. (2001) "Language ideologies and consequences of standardization", *Journal of Sociolinguistics*, 5(4): 530–555.
- Novaković, A. (2016) „Hiperkorekcija u govoru učenika i studenata na području prizrensko-timočkog dijalekta”, *Književnost i jezik*, LXIII/3–4: 333–350.
- Shepard, C., Giles, H., & LePoire, B. (2001) "Communication accommodation theory" in W.P. Robinson & H. Giles (Eds.), *The new handbook of language and social psychology* (pp. 33-56). Chichester, UK: Wiley.
- Milroy, J. (2007) "The ideology of the standard language" in Llamas, C., Mullany L. & Stockwell, P. (eds.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics*. London – New York: Routledge, 133–139.
- Paunović, T. (2008) "Globalization on the tip of my (mother) tongue" in Lopovic, V & B.

- Misic Ilic (Eds.), *Language, Literature, Globalization (Linguistics)*, 225–248.
- Paunović, T. (2009), „Sociolingvistički pogled u susedovo dvorište: stavovi prema jezičkim Varijetetima”, *Radovi Filozofskog fakulteta* 11/1: 77–99.
- Petrović, T. 2015. *Srbija i njen jug: „Južnjački dijalekt”, između jezika, kulture i politike. Beograd: Fabrika knjiga.*
- Simard, L., Taylor, D. M., & Giles, H. (1976) “Attribution processes and interpersonal accommodation in a bilingual setting”, *Language and Speech*, 19: 374–387.
- Stanković, B., & Stefanović, M. (2019) “Peeling the onion top-down: Language policy in Serbia between power and myth”, *Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics*, 2(1), 17-41. doi:http://dx.doi.org/10.12681/awpel.20022
- Swartz, D. (1997) *Culture and power: the sociology of Pierre Bourdieu*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986) “The social identity theory of intergroup behaviour” in S. Worchel & W. G. Austin (eds.), *Psychology of intergroup relations*. Chicago, IL: Nelson-Hall, 7–24.
- Trudgill, Peter (2003) *A Glossary of Sociolinguistics*. Oxford University Press.

ТИПОВИ СТРАТЕГИЈА ГОВОРНИКА ЈУЖЊАЧКОГ ДИЈАЛЕКТА

Сажетак: Фокус рада су стратегије говорника јужњачког дијалекта у свакодневној интеракцији (са акцентом на академско окружење). На основу података прикупљених дубинским интервјуима, представљена је могућа класификација говорника са југа (стандардна, нестандардна и еклектичка група). Повезивањем бурдијеовског теоријског оквира са кључним концептима теорије комуникативног прилагођавања (Communicative Accommodation Theory), предложене групе и њихове језичке стратегије су анализирани из интердисциплинарне перспективе. Поред аутентичног приступа проучавању и разумевању стигме на језичкој основи, као и односа моћи који се откривају у њој, допринос рада се огледа и у указивању на вредне смернице за будућа истраживања.

Кључне речи: јужњачки дијалекат, језичке стратегије, стигма

Нина Павловић¹
Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет,
Департман за социологију, Ниш, Србија

Прегледни рад
UDK 316.752:2(497.11)“20“
Примљено: 11.12.2018.
Ревидирана верзија: 21.7.2019.
Одобрено за штампу: 22.7.2019.

СПИРИТУАЛНОСТ НОВОГ ДОБА У СРБИЈИ: АНАЛИЗА ПОДАТАКА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ ВРЕДНОСТИ²

Сажетак: У раду су анализирани карактеристике спиритуалности Новог доба у Србији. Дат је приказ појмовног одређења спиритуалности Новог доба у контексту историјског развоја овог феномена. Циљ рада је мерење заступљености спиритуалности Новог доба у Србији и повезаности спиритуалности и религиозности. Анализирани су подаци из Европске студије вредности из 2008. године. Резултати указују на присуство елемената спиритуалности Новог доба у Србији, али у контексту традиционалне религиозности, те су у складу са резултатима претходних студија које указују на повезаност спиритуалности и религиозности у мање секуларизованим земљама, као и на специфичност спиритуалности Новог доба у зависности од културног контекста.

Кључне речи: Ново доба, спиритуалност, религиозност, Србија, Европска студија вредности.

Увод

Насупрот очекиваном преовладавању рационалистичког погледа на („рашчарани“) свет и напуштању духовних вредности у корист „објективног“ етоса укорењеног у Просветитељству, у савременом друштву долази до јачања спиритуалних покрета са једне стране, као и до деконструкција темеља „чврсте“ науке и напуштања метанарација кроз пројект(е) постмодернизма. Напуштање теорије секуларизације у друштвеним наукама праћено је пре свега појачаним интересовањем за две (суштински супротне) појаве: спиритуалности и фундаментализма. Спиритуалност Новог доба (*New Age Spirituality*) представља контраверзан појам, око чијег дефинисања не постоји општа сагласност; поред тога, упитан је однос спиритуалности са дестрационализацијом и постматеријализмом, са једне стране и са религиозношћу и традиционализмом са друге стране. Циљ овог рада је мерење заступљености спиритуалности Новог доба у Србији и мерење повезаности спиритуалности и религиозности. У раду су анализирани подаци Европске студије вредности из 2008. године.

¹ nina.pavlovic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција (179074)*, који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Кључне идеје Новог доба

Спиритуалност Новог доба може се посматрати као *спиритуалност живота*, која извире из живота самог, насупротив спиритуалности која се ослања на трансцендентни свет из ког се пројектује: теистичкој *спиритуалности за живот* која се везује за религиозност (Heelas 2008: 25). Једна од представница Новог доба 1982. године пригодно одређује овај феномен као Сегментирану Полицентричну Интегрисану Мрежу (*Segmented Polycentric Integrated Network, SPIN*) или као СПИН који обухвата већи број СПИН-ова (Chryssides 2007: 10). Према Хиласу, спиритуалност се може схватити „као колекција путања које изражавају (понекад веома различите) варијације на тему личне религиозности” (Heelas 1993: 105). Битна карактеристика спиритуалности је интеграција више елемената, те се једна изолована пракса не би сматрала елементом Новог доба. Ново доба често се назива покретом или религијом, иако се већина аутора слаже да овај феномен није ни религија, ни покрет, бар не у строгом смислу речи; тако Ново доба треба разликовати од нових религијских покрета, који повезују припаднике на основу заједничких веровања, док Ново доба карактерише флуиднија структура и синтеза већег броја (често супротстављених) система веровања (Melton 2007: 78).

Синтагма „покрет Новог доба” утемељена је у ранијој фази историјског развоја Новог доба. „Златни период” Новог доба повезан је са хипи покретом шездесетих и седамдесетих година 20. века, иако се његови почеци могу наћи четири деценије раније у теозофији и још раније у теозофској организацији Кришнамуртија (Jiddu Krishnamurti) из 1911. године (Sutcliffe 2007: 53). Почетци Новог доба могу се ситуирати између два рата, у период светске кризе и егзистенцијалне несигурности; прецизније током тридесетих година 20. века које обележава специфичан контекст и дискурс (Sutcliffe 2007: 54). Осамдесетих година прошлог века истицан је механизам постизања критичне масе људи који би достигли одређени ниво освешћености а затим пренели остатку човечанства спиритуалне идеје започињући Ново доба или Доба Водолије (Melton 2007: 86); ова идеја касније се занемарује а промена на глобалном плану постаје могућа спонтана последица индивидуалних делања.

Повезаност са контракултуром хипи покрета³ манифестовала се кроз животни стил који карактерише одбацивање друштвених норми (Heelas 1993; Chryssides 2007). Овај облик одбацивања друштва Хилас сматра моделом контракултурног Новог доба, насупротив моделу компатибилности са капитализмом који карактеришу поруке оснаживања појединца који тежи да добије „најбоље из оба света” (Heelas 1993: 107). Могу се разликовати две фазе Новог доба: а) у виду покрета, блиско повезаног са хипи културом, б) након распада хипи пок-

³ У овом периоду присутне су и друге манифестације Новог доба, ван хипи покрета; током шездесетих година 20. века значајна је и заједница „Фајндхорн“, настала као хортикултурни експеримент чији је неочекивано велики успех приписан натприродним бићима (Chryssides 2007: 8).

рета, у виду флексибилније организоване мреже. Упоређујући термин „покрет Новог доба” са термином „свет спиритуалног” који је у употреби у Јапану, Шимазоно (Shimazono 1999) предлаже употребу новог појма којим би биле обухваћене различите варијације овог феномена и унапређене могућности компаративних истраживања – *Покрети и култура нове спиритуалности*. Проширујући обим појма на културу, ауторка указује на различите облике учествовања у активностима Новог доба, од групних пракси до усмерености на лични развој (Shimazono 1999: 125). Флуидност Новог доба практично онемогућава описивање граница феномена у појавном смислу, али је могуће утврдити кључне идеје које представљају језгро филозофије Новог доба.

Централна тачка спиритуалности Новог доба је личност појединца, сакрализовано сопство обједињено са Универзумом. Позиција пантеистичког монизма претпоставља да су стваралац космоса и створени појединац једно а разлика између Бога и појединца илузија (Lyон 1993: 119). Појединац интуитивно зна и осећа шта је за њега добро, али спољни системи знања и веровања ограничавају сопство друштвеним улогама. Стога је потребно одбацити друштвено наметнута ограничења и устоличити сопство као ауторитет у тумачењу (субјективне) стварности. Централност сопства легитимише перенијализам и холизам Новог доба: појединац као врховни ауторитет бира и комбинује традиције веровања и пракси према сопственим потребама (Aupers, Houtman 2006: 206). На темељу теозофске традиције, Ново доба заступа филозофију перенијализма, по којој су све религије и системи веровања подједнако валидни, јер је реч о обожавању исте космичке силе, на различите начине (Aupers, Houtman 2006: 203). Негирање апсолутног ауторитета било ког система знања испољава сличност са постмодерним схватањима. Изражено је ослањање на верске традиције Истока, пре свега у наглашавању унутрашње просветљености, гносе као знања које примарно извире из искуства и веровања у свеprisутност карме (Lyон 1993: 119). Ново доба укључује спиритуалистички интерпретиран симболизам квантне теорије, теорије вероватноће и бројних психолошких и социолошких теорија – својеврсну „митологију науке” (Hanegraaff 1999: 153). Ова интеграција религијских традиција и „митологије науке” одвија се у контексту карактеристично модерничког помака од колективног ка еклектичком приватном симболизму (Hanegraaff 1999: 154). „Холистички миље” Новог доба представља повезане самосталне активности које не реферишу на институционални контекст (Heelas 2006: 47). Холизам у Новом добу не представља друштвену већ космолошку категорију, те може бити речи о „холистичком индивидуализму” – наглашавању индивидуалности појединца у контексту уверења да апстрактна сила повезује све људе у свету (Farias, Lalljee 2008: 279).

Парадоксално, иако антропологија Новог доба конципира човека као суштински доброг и повезаног са другима, наглашавање индивидуалности у Новом добу подрива темеље традиционалне друштвености и морала. Са етичког аспекта, ако друштвене вредности и норме немају моћ над појединцем, постојање било каквог моралног компаса зависи искључиво од личног избора. Ново доба запада у солипсизам, изолујући индивидуу затварањем у приватни

симболички свет (Hanegraaff 1999: 156–157). На друштвеном нивоу, усмереност на искључиво лични развој и затварање појединца у односу на друштвено релевантна питања или учешћа у друштвеним колективима потенцијално води подржавању *status quo*. Како Лакроа примећује, одговорност мисли појединца за добробит целокупне земље и човечанства потенцијално представља нови вид прикривеног тоталитаризма: „Није ли ту реч о оном првенству корисног изреченом у познатом слогану Новог доба: „Мислите позитивно?” Ту позитивну мисао Ново доба представља улешану, али сасвим је могуће да та позитивност представља негацију саме мисли” (Lakroa 2001: 65). Са друге стране, резултати Хиласовог истраживања из 2000. године показују да велики број припадника Новог доба изједначава спиритуалност са императивом да појединац буде „пристојно и брижно људско биће” (Heelas 2008: 35). Како је суштинска идеја Новог доба побољшање сопства у циљу хуманијег и срећнијег постојања, а изражено наглашавање индивидуалности условљава напуштање колективистичког и јачање индивидуалног морала, последица је наглашена крхкост културног ресурса који је утемељен у индивидуи (Lyon 1993: 123).

Преглед релевантних истраживања

Фриск (Frisk 2007: 103) класификује квантитативна истраживања Новог доба у три групе: а) испитивање припадника Новог доба; б) истраживања путем посматрања и анализе садржаја; в) истраживања репрезентативна за целокупну популацију. Истраживања из прве две категорије, које ауторка анализира, најчешће су спроведена у Великој Британији, током деведесетих година 20. века, на узорцима од 50 до 1.000 корисника услуга карактеристичних за Ново доба. Ова истраживања показују да су припадници Новог доба чешће жене него мушкарци, већином старости од 30 до 40 година и уз благу превагу високообразованих испитаника. У трећу категорију спадају и национална и интернационална истраживања која се дотичу спиритуалности у оквиру ширих проблемских целина, попут Европске студије вредности (European Values Study) и Светске студије вредности (World Values Study).

Хилас и Вудхеда (Woodhead) спровели су значајно истраживање заступљености пракси Новог доба у граду Кендал, од 2000. до 2002. године. Резултати „пројекта Кендал” указали су на заступљеност спиритуалности, са тенденцијом даљег раста. Критике ове студије истичу непотпуну поткрепљеност квантитативним подацима и податак да скоро половина учесника не придаје спиритуални значај праксама у којима учествује (Voas, Bruce 2007: 43–63). Хилас у одговору на критику подвлачи податке о заступљености спиритуалних веровања: означавање спиритуалности као значајне за испитаника (71%) и сагласност са тврдњама о постојању животне силе која прожима све што постоји (82,5%) и о постојању енергије у телима (73%) (Heelas 2006: 50; Heelas 2007: 65; Heelas 2008: 37). Воас и Брус сматрају да је мањи део учесника посвећен личном расту, а већи део заинтересован само за здравствене ефекте пракси; ова

критика заправо сумира суштинску разлику између супротстављених погледа на спиритуалност – Хиласово схватање је шире, те „нијансе” у погледу прихватања спиритуалних веровања убраја подједнако у спектар спиритуалности Новог доба, док Воас и Брус заступају строже становиште, које искључује прагматички приступ спиритуалним праксама.

Релевантан увид у социјалну конструкцију спиритуалности Новог доба пружила је квалитативна студија спроведена у периоду од 1999. до 2003. године, у којој је указано на процес социјализације при приступању Новом добу (Houtman, Aupers, 2006). Заинтересованост за Ново доба код већине испитаника јавља се због незадовољства изазваног претераном идентификацијом са захтевима пословне организације. Усвајање садржаја Новог доба одвија се кроз фазе: стварања новог интерпретативног оквира, излагања новим искуствима и легитимизације новог погледа на свет (Aupers, Houtman 2006: 208). Аутори подвргавају критици уверење о испољавању аутентичног сопства кроз пут Новог доба који је исти за све: „На крају крајева, колико аутентични могу бити када су у ствари социјализовани у заједничко наглашавање примарности личне аутентичности?” (Aupers, Houtman 2006: 211). Међутим, овакви механизми социјализације делују у свим сферама друштва, те друштвени карактер једног процеса не одузима нужно аутентичност личног искуства.

Актуелност Новог доба огледа се и у његовој повезаности са променама вредности у савременом друштву. У истраживању спроведеном 1998. у Холандији потврђена је хипотеза Лукмана (Luckmann) и Хиласа (Heelas) о моралној индивидуализацији, насупрот хипотези секуларизације (Houtman, Mascini 1998). Истраживање новијег датума, које је обухватило податке Светске студије вредности од 1988. до 2000. године, указало је на повезаност спиритуалности са дестрадиционализацијом, постматеријализмом и сменом кохорти, интерпретирајући Ново доба као феномен модерности (Houtman, Aupers 2007). Испитујући супротну тезу, Флере и Кирбиш (2007), чије је истраживање обухватило узорак из Србије, Босне и Херцеговине, Словеније и Алабаме, проналазе позитивну повезаност између спиритуалности, религиозности и традиционализма. Даље анализе показале су да је повезаност између религиозности и спиритуалности израженија у мање секуларизованим земљама (Houtman et al 2009); другим речима, положај Новог доба у односу на традиционалне појаве условљен је социокултурним контекстом. Како су анализирани индикатори спиритуалних веровања (веровања у узвишеност сопства, енергију универзума и будуће доба спиритуалног раста) блиски религијским уверењима, може се очекивати да би мерење пракси Новог доба пружило комплекснију слику. Ова претпоставка у складу је са резултатима истраживања из 2001. године, који су показали повезаност позитивног смера између религиозности и спиритуалности, на темељу заједничког уверења о постојању трансцендентних феномена духа који се могу достићи кроз молитву или медитацију (Bainbridge 2004). На условљеност Новог доба социокултурним контекстом указује и истраживање о привлачности миленаризма појединцима који не препознају сопствену улогу у друштву (Potrata 2004). Уочене су разлике између промовисања енергије Новог

доба као „женске” на Западу, а „мушке” у Словенији – где се везује за индивидуализам, асертивност, моћ и самопоуздање, насупротив социјалистичким вредностима сарадње, једнакости и толеранције (Potrata 2004: 371). Заступљеност спиритуалности остаје на ниском нивоу, без обзира на различитост културног контекста: од процене на 0,5% популације Велике Британије у 1996. години, до процене на 0,4–1% укупне популације Словеније (Potrata 2004: 366). Низак обухват популације произлази из структуралних карактеристика Новог доба, мреже без механизма мобилизације и организације учесника.

Методологија истраживања

У циљу мерења заступљености спиритуалности Новог доба у Србији (без Косова и Метохије), анализирани су подаци Европске студије вредности⁴ из 2008. године. Популација обухвата пунолетне грађане Републике Србије, чији је обим процењен на 6 063 208 лица, на основу пописа становништва из 2002. године (EVS, GESIS 2016). Примењен је троетапни стратификовани узорак од 1512 испитаника. Узорак чини 46,4% мушкараца и 53,6% жена. Старост испитаника креће се од 18 до 89 година, а просечна старост испитаника је 45,97 година. Нижи степен образовања има 24,2% испитаника, средњи степен 54,9% и виши степен 20,9% испитаника.

Резултати

Нешто више од половине испитаника сматра се духовним, односно заинтересованим за свето и натприродно⁵ што укључује 40,3% донекле заинтересованих и 17,7% веома заинтересованих. Није пронађена статистички значајна повезаност између спиритуалности и пола испитаника (Крамерово $V=0,042$, $p=0,465$), а повезаност са старосном категоријом (Крамерово $V=0,079$, $p=0,023$) и нивоом образовања (Крамерово $V=0,08$, $p=0,005$) веома је слаба, те наведени резултати не пружају довољно информација за издвајање социодемографског

⁴ Европска студија вредности (*European Values Study*) спроводи се од 1981. године, уз стално проширење обима, до укључивања 47 земаља у четвртог таласу 2008. године (EVS, GESIS 2018). На темељима ЕВС студије развија се и сродна Светска студија вредности (*World Values Study*). Подаци и упитник су доступни на: EVS (2016): European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008) <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=4800&db=e&doi=10.4232/1.12458> GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data file Version 4.0.0, doi:10.4232/1.12458

⁵ Питање у упитнику је постављено на следећи начин: „Без обзира да ли се сматрате религиозним или не, колико се сматрате духовним то јест колико сте заинтересовани за свето или натприродно?” Понуђени одговори: веома заинтересован, донекле заинтересован, не нарочито заинтересован, незаинтересован. Наведену ставку даље у раду називамо самопроцењеном спиритуалности: термин *spirituality* из упитника на енглеском језику, преведен је у упитнику термином „духовност”; међутим, како примећује Јовановић (Jovanović 2016: 108), термин „духовност“ упућује на уже, конфесионално одређено значење појма.

профила спиритуалних испитаника. Податак о заступљености спиритуалности код више од половине испитаника упућује на раширеност спиритуалности у Србији; међутим, обједињеност ставова према светом и натприродном у оквиру истог питања захтева даљу анализу. Већина испитаника одбацује алтернативна веровања која су карактеристична за Ново доба: 66% испитаника не верује у реинкарнацију и 34,2% не верује у амајлије. Повезаност између самопроцене спиритуалности и самопроцене религиозности је позитивног смера (Крамерово $B=0,275$, $p=0,000$); дистрибуција вредности (табела 1) показује да је у категорији религиозних испитаника највише донекле заинтересованих за свето или натприродно (44,7%), у категорији нерелигиозних не нарочито заинтересованих (40,6%) и у категорији атеиста највише је незаинтересованих (70,3%). Због недовољне прецизности индикатора којим се мери спиритуалност не може се закључити да ли је у категоријама спиритуалних и религиозних испитаника реч о обједињености или о паралелном постојању религиозности и спиритуалности Новог доба. Дакле, спиритуалним се могу сматрати само категорије нерелигиозних испитаника и убеђених атеиста, које су веома или донекле заинтересовани за свето и натприродно – ова категорија обухвата 27 испитаника, односно 1,93% узорка. Овако ниска заступљеност у складу је са заступљеношћу у Великој Британији и Словенији.

Табела 1. Самопроцена спиритуалности и религиозности

	Заинтересованост за свето или натприродно				Укупно
	Веома	Донекле	Не нарочито	Незаинтересовани	
Религиозни	256 20,4%	560 44,7%	321 25,6%	117 9,3%	1254 100%
Нерелигиозни	4 4%	17 16,8%	41 40,6%	39 38,6%	101 100%
Убеђени атеисти	1 2,7%	5 13,5%	5 13,5%	26 70,3%	37 100%
Укупно	261 18,8%	582 41,8%	367 26,4%	182 13,1%	1392 100%

Резултати показују повезаност средње јачине између самопроцене спиритуалности испитаника и индикатора религиозности (табела 2): припадања деноминацији, проналажење снаге у цркви, вршење молитве ван обреда и веровања у религијске догме (веровање у бога, рај, пакао, грех), али и између самопроцене спиритуалности и типичних «њу ејд» веровања и пракси (веровања у реинкарнацију и амајлије и афирмисање сопственог повезивања са бо-жанским). Наведене мере указују на двоструко схватање спиритуалности, са

обзиром на њену повезаност са индикаторима религиозности али и са индикаторима алтернативних веровања и пракси Новог доба.

Табела 2. Повезаност самопроцене спиритуалности са индикаторима религиозности и спиритуалности Новог доба

Индикатор религиозности/ спиритуалности Новог доба	Крамерово В
Припадање деноминацији	0,248**
Веровање у бога	0,365**
Веровање у рај	0,340**
Веровање у пакао	0,330**
Веровање у грех	0,291**
Молитва богу ван религијских обреда	0,301**
Проналажење снаге у цркви	0,305**
Веровање у реинкарнацију	0,251**
Веровање у амајлије	0,225**
Сопствени начин повезивања са божанским	0,185**

** коефицијенти значајни на нивоу сигурности од 99%

У табели 3 приказана је дистрибуција самопроцене спиритуалности и веровања у истинитост само једне религије; повезаност између варијабли је средње јачине (Крамерово В=0,238, $p=0,000$) а у табели се може приметити правилан тренд према коме је придавање већег значаја спиритуалности повезано са прихватањем веровања у истинитост сопствене религије и са одбацивањем других религија (38,7%). Нивои највеће заинтересованости за спиритуалност повезани су са одбацивањем истинитости других религија, супротно перенијализму Новог доба, што упућује на тумачење самопроцене спиритуалности у контексту традиционалне религиозности.

Табела 3. Самопроцена спиритуалности и веровање у истинитост само једне религије

	Заинтересованост за свето или натприродно				
	Веома	Донекле	Не нарочито	Незаинтересовани	Укупно
Само једна истинита религија	101 38,7%	147 26,1%	76 22,4%	33 20,4%	357 26,9%
Само једна истинита религија, али све садрже истините елементе	94 36,0%	237 42,1%	93 27,4%	28 17,3%	452 34,1%
Нема истините религије, али све садрже истините елементе	61 23,4%	149 26,5%	121 35,7%	35 21,6%	366 27,6%
Ниједна религија не нуди истину	5 1,9%	30 5,3%	49 14,5%	66 40,7%	150 11,3%
Укупно	261 100%	563 100%	339 100%	162 100%	1325 100%

Добијени резултати у складу су са резултатима претходних истраживања који указују на повезаност спиритуалности са религиозношћу и традиционализмом у мање секуларизованим земљама (Flere, Kirbiš 2007; Houtman et al 2009). Анализирајући религију у Србији неопходно је имати у виду специфичност друштвене средине, обележене традиционализацијом, јачањем национализма током балканских сукоба и променом улоге религије након пада социјализма (Gavrilović 2013: 30). Подаци који се односе на религиозност, у складу су са утврђеним трендом ревитализације религије у Србији, која се испољава кроз три димензије: раст броја верника, интензификацију религијске праксе и деприватизацију улоге религије (Gavrilović 2013). Када је реч о схватању природе божанства, 56,7% испитаника верује у духовну или животну силу, а само 18,3% у божанску личност. Са друге стране, спиритуалност још увек спада у домен цркве и религије: 62% испитаника сматра да црква одговара на духовне потребе људи. Већина испитаника изјављује да припада религијској деноминацији (68,7%), сматра се религиозном особом (85,2%) и придаје значај религијским обредима при рођењу (81,7%), браку (86,6%) и смрти (89,6%). Занимљиво је да већина испитаника не верује у рај (52,2%) и пакао (59,1%), док у Бога верује 84,9% и у грех 61,9%. Овакво схватање религиозности је у великој мери једнодимензионално; наглашено је веровање у бога као духовну силу која санкционише грех и афирмише моралност, уз (делимично) одбацивање традиционалних религијских учења. Анализирајући податке Европске студије вредности, Гавриловић закључује да дистрибуција наведених јаких показатеља религиозности указује на присуство верника који „практикују традиционалну, помодну или неку другу врсту религиозности која не подразуме-

ва интериоризацију основних елемената догме” (Gavrilović 2013: 40). Ауторка издваја два доминантна типа религиозности у Србији, површну традиционалну и еклектичку религиозност, која комбинује посећивање цркве, веровање у црквену догму и сујеверје (Gavrilović 2013: 45). Дакле, ова димензија обухвата и одређене елементе Новог доба у комбинацији са традиционалном религиозношћу. Јовановић закључује да компатибилност православља, као доминантне професије у Србији и спиритуалности проистиче из следећих карактеристика православља: синкретички или еклектички карактер, одсуство јединствене, ригидне и рационалне догме и слабо развијена сазнајна компонента религијске културе (Јовановић 2016: 127-129).

Употреба појма спиритуалности или духовности проблематична је у оквиру анкетног истраживања, где остаје нејасно како испитаник разуме овај термин; тако су 1997. године испитаници из Пенсилваније и Охаја најчешће описивали спиритуалност као личну повезаност са Богом и духовним силама (Zinnbauer et al 1997), док у Великој Британији 1995. године испитаници за спиритуалност најчешће везују појмове универзалне силе, енергије и вибрације, без помена божанства (Rose 1998: 12). Како Гавриловић (Gavrilović 2013: 42) истиче, препоручљив је опрез у тумачењу квантитативних анализа религиозности због ограничених могућности ове врсте истраживања за тумачење и разумевање различитих облика религиозности. Наведени проблеми упућују на потребу креирања сензитивнијих индикатора спиритуалности, уз ослањање на резултате квалитативних истраживања.

Закључак

Ново доба представља контроверзан појам, често пежоративно представљен као израз конзумеризма капиталистичког друштва. Међутим, кроз перенијализам и поштовање јединствености појединца, идеје Новог доба могу допринети толеранцији различитости на друштвеном и личном нивоу, те је реч о феномену чије је проучавање релевантно за науку и друштво. Ново доба упућује изазов друштвеној контроли и кохезији, попут симптома епистемолошке и социјалне кризе (пост)модерности. Претходна истраживања указују на флуидност Новог доба у савременом друштву, која омогућава повезаност са религиозношћу и традиционализмом у неразвијеним друштвима и повезаност са силама модерности у развијеним земљама. Резултати указују на заступљеност спиритуалности у контексту традиционалне религиозности у Србији, међутим, битно је указати на недостатке мерења спиритуалности наведеним индикаторима и на ограниченост домета квантитативних истраживања у проучавању облика религиозности. Спроведена анализа потврђује претходне закључке о специфичном односу Новог доба и сила модерности с обзиром на карактеристике и ниво развоја датог друштва.

Литература

- Aupers, S., Houtman, D. (2006) „Beyond the Spiritual Supermarket: The Social and Public Significance of New Age Spirituality“, *Journal of Contemporary Religion* XXI (2): 201–222.
- Bainbridge, W. (2004) „After the New age“, *Journal for the Scientific Study of Religion* XLIII (3): 381–394.
- Chryssides, G. D. (2007) „Defining the New Age“ in *Handbook of New Age* (D. Kemp, J.R. Lewis, eds.), 5–25. Boston: Leiden.
- EVS (2016) European Values Study 2008: Integrated Dataset (EVS 2008) <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=4800&db=c&doi=10.4232/1.12458>. GESIS Data Archive, Cologne. ZA4800 Data file Version 4.0.0, doi:10.4232/1.12458
- EVS, GESIS (2016) *EVS 2008 Method Report*. GESIS-Technical Reports. Documentation release 2016/12/29.
- EVS, GESIS (2018) European Values Study History. <https://europeanvaluesstudy.eu/about-evs/history/> приступљено: 10.12.2018.
- Farias, M., Lalljee, M. (2008) “Holistic Individualism in the Age of Aquarius: Measuring Individualism/Collectivism in New Age, Catholic, and Agnostic Groups”, *Journal for the Scientific Study of Religion* XLVII (2): 277–289. DOI: 10.1111/j.1468-5906.2008.00407.x.
- Flere, S., Kirbiš, A. (2007) “New Age, Religiosity, and Traditionalism: A Cross-Cultural Comparison”, *Journal for the Scientific Study of Religion* XLVIII (1): 161–184.
- Frisk, L. (2007) “Quantitative Studies of New Age” in *Handbook of New Age* (D. Kemp, J.R. Lewis, eds.), 103–123. Boston: Leiden.
- Gavrilović, D. (2013) *Doba upotrebe: religija i moral u savremenoj Srbiji*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Hanegraaff, W. J. (1999) “New Age Spiritualities as Secular Religion: a Historian’s Perspective”, *Social Compass* XLVI (2): 145–160.
- Heelas, P. (1993) „The New Age in Cultural Context: the Premodern, the Modern and the Postmodern“, *Religion* (23): 103–116.
- Heelas, P. (2006) “Challenging Secularization Theory: The Growth of “New Age” Spiritualities of Life”, *The hedgehog review: critical reflections on contemporary culture: after secularization* 8 (1-2): 46–58. University of Virginia: Institute For Advanced Studies in Culture.
- Heelas, P. (2007) “The Holistic Milieu and Spirituality: Reflections on Voas and Bruce” in *Sociology of Spirituality* (K. Flanagan, P. C. Jupp, eds.), 63–81. Burlington: Ashgate.
- Heelas, P. (2008) *Spiritualities of life: New age romanticism and consumptive capitalism*. Oxford: Blackwell.
- Houtman, D., Aupers, S. (2007) “The Spiritual Turn and the Decline of Tradition: The Spread of Post-Christian Spirituality in 14 Western Countries, 1981–2000”, *Journal for the Scientific Study of Religion* XLVI (3): 305–320.
- Houtman, D., Aupers, S., Heelas, P. (2009) “Christian Religiosity and New Age Spirituality: A Cross-Cultural Comparison”, *Journal for the Scientific Study of Religion* XLVIII (1): 169–179.

- Houtman, D., Mascini, P. (1998) "Why Do Churches Become Empty, While New Age Grows? Secularization and Religious Change in the Netherlands", *Journal for the Scientific Study of Religion* XLI (3): 455–473.
- Jovanović, M. (2016) *Identitet, religioznost, seksualnost: problem identiteta religioznih LGBT osoba u Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lakroa, M. (2001) *New Age: ideologija novog doba*. Beograd: Clio.
- Lyon, D. (1993) "A Bit of a Circus: Notes on Postmodernity and New Age", *Religion* (23): 117–126.
- Melton, G. J. (2007) "Beyond Millennialism: The New Age Transformed" in *Handbook of New Age* (D. Kemp, J.R. Lewis, eds.), 77–102. Boston: Leiden.
- Potrata, B. (2004) "New Age, Socialism and Other Millenarianisms: Affirming and Struggling with (Post)socialism", *Religion, State & Society* XXXII (4): 365–379.
- Redden, G. (2002) "The New Agents Personal transfiguration and radical privatization in New Age self-help", *Journal of Consumer Culture* II (1): 33–52.
- Rose, S. (1998) "An examination of the new age movement: Who is involved and what constitutes its spirituality", *Journal of Contemporary Religion* XIII (1): 5–22.
- Shimazono, S. (1999) "New Age Movement" or "New Spirituality Movements and Culture"?, *Social Compass* XLVI (2): 121–133.
- Sutcliffe, S. (2007) "The Origins of 'New Age' Religion Between the Two Wars" in *Handbook of New Age* (D. Kemp, J.R. Lewis, eds.), 51–77. Boston: Leiden.
- Chryssides, G. D. (2007) „Defining the New Age“ in *Handbook of New Age* (D. Kemp, J.R. Lewis, eds.), 5–25. Boston: Leiden.
- Voas, D., Bruce, S. (2007) "The Spiritual Revolution: Another False Dawn for the Sacred" in: *Sociology of Spirituality* (K. Flanagan, P. C. Jupp, eds.), 43–63. Burlington: Ashgate.
- Zinnbauer, B. J., Pargament, K. I., Cole, B., Rye, M.S., Butter, E. M., Belavich, T, G., Hipp, K. M., Scott, A. B., Kadar, J. L. (1997) "Religion and Spirituality: Unfuzzifying the Fuzzy", *Journal for the Scientific Study of Religion* XXXVI (4): 549–564.

NEW AGE SPIRITUALITY IN SERBIA: ANALYSIS OF EUROPEAN VALUES STUDY DATA

Abstract: The paper analyzes the characteristics of the New Age spirituality in Serbia. The article presents the conceptual definition of the spirituality of the New Age in the context of the historical development of this phenomenon. The aim of the paper is to measure the presence of the New Age spirituality in Serbia and the connection between spirituality and traditional religiousness. The data from the European study of values from 2008 were analyzed. The results indicate presence of elements of the New Age spirituality in Serbia, but in the context of traditional religiosity, and are in accordance with the results of previous studies that point to the connection of spirituality and religiosity in less secularized countries, as well as to the specificity of New Age spirituality, depending on the cultural context.

Keywords: New Age, spirituality, religiousness, Serbia, European Values Study.

Борис Д. Илић¹
Независни истраживач, Ужице, Србија

Прегледни рад
UDK 316.7:7(4+73)

Примљено: 04.7.2019.
Ревидирана верзија: 25.7.2019.
Одобрено за штампу: 26.7.2019.

КОМПАРАТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ НЕОАВАНГАРДНИХ ПОКРЕТА У ЕВРОПИ И САД²

Сажетак: Предмет истраживања су неоавангардни покрети у Европи и САД. Циљ истраживања је проналажење сличности и разлика између европске и неоавангарде у САД. Неоавангардом се именује скуп разнородних уметничких подухвата који настају након Другог светског рата. Она настаје на европском тлу као вид разумевања и критике друштва, али се међу неоавангардне уметничке праксе убрајају и уметнички иступи какви се налазе у Северној Америци. Појам се афирмише у Италији шездесетих година, где је и дошло до највећег развоја неоавангарде. Њена усмереност ка социјално-политичком ангажману је заједничка карактеристика овог периода. Особеност свих уметничких подухвата неоавангарде је изражено осећање деперсонализације. Разлике се првенствено уочавају унутар сензибилитета за политику. Код европских неоавангарди може се говорити о упадљивом интересовању за политику. У поређењу са европском, америчка неоавангарда исказује мање амбиције ка политичком ангажману. Рад показује да су и на европску и на неоавангарду у САД утицали супкултурни и контракултурни покрети.

Кључне речи: авангардни покрети, неоавангарда, контракултура, Европа, САД.

Појам неоавангарде: Европска неоавангарда

Неоавангардом³ се именује скуп разнородних уметничких подухвата који настају након Другог светског рата нарочито током 60-их година прошлог века. Ови покрети настају на темељу уметничких авангарди формираних у првим деценијама XX века, доводећи до крајњих граница њене основне естетичке и

¹ borisilic1401@gmail.com

² Чланак представља делимично измењени завршни део докторске дисертације под називом *Социолошки аспекти стваралаштва и рецепције на примеру европских неоавангардних уметности: Италија и Француска*, коју је аутор одбранио на Филозофском факултету у Нишу јуна 2019. године.

³ Миклош Саболчи наводи да се тај појам први пут појавио у италијанској књижевној критици у оквиру Групе 63 у песничкој збирци *I Novissimi*. Већ је Едоардо Сангвинети појам неоавангарде користио како би именовао своје експерименте. „Паралелно са овим термином јављају се још и *nuova avanguardia* у *nuovo sperimentalismo*, али око 1965., већ је ушао у општу употребу“ (Саболчи: 1998: 87).

идеолошке постулате. Неоавангарда тако представља она уметничка прегнућа која се естетски одликују стваралачком инвенцијом, а политички, темељитим раскидом са капиталистичким друштвеним поретком и обрасцима мишљења и понашања који га дефинишу. Настају на европском тлу као одређени вид разумевања и критике друштва, али се међу неоавангардне уметничке праксе често убрајају и они уметнички иступи какви се налазе у послератној Северној Америци, као што су поп арт, минималистичка и концептуална уметност. Сам појам се афирмише у Италији раних 60-их година, где је и дошло до највећег развоја неоавангардне уметности.

Теоретичари нису једногласни када је у питању дефиниција неоавангарде. Поред тога што се на формално-садржинске елементе неоавангардних уметничких дела гледа на различите начине, и на њену друштвено-политичку улогу гледа се са различитих, понекад потпуно супротстављених позиција. Заједничко већини теоријских позиција је то да неоавангарда представља уметнички израз настао као последица и критички одговор на социо-културне, техничко-технолошке и политичке процесе XX века. Већина аутора о којима ће бити речи, дефинишући појам неоавангарде, анализе усредсређују на европску неоавангарду.

Хуберт ван ден Берг (van der Bergh) и Валтер Фендерс (Fähnders), полазе од става о мрежи авангардних покрета која се јавља првих деценија XX века, а наставља након Другог светског рата и своје трајање продужава до данашњих дана. Ови аутори посебно апострофирају чињеницу да се у оквиру неоавангардног стваралаштва уметност први пут појављује у облику *акција*, а не готових уметничких дела (ван ден Берг/Фендерс, 2013: 26).

Акиле Бонито Олива (Bonito Oliva) европске неоавангарде види као израз спајања и снажног набоја историјско-идеолошке свести и поштовања естетичких постулата историјских авангарди. Пример прожимања идеолошке супстанце и естетичких начела виђен је у Бечком акционизму⁴, јер на уметност примењује одређене захтеве акције које се схватају као шок за садашњост историје (Види: Бонито Олива/Карло Арган, 2006: 7-9). Налази истраживања које је аутор спровео и изложио у овом раду у великој мери кореспондирају резултатима до којих је дошао Бонито Олива, поредећи европску и неоавангарду у САД. Он сматра да од средине седамдесетих, а посебно од осамдесетих година XX века, неоавангардну поетику смењује деловање *трансавангарде*, као вид понирања у шире еклектичке уметничке захвате. Уметник овом еклектицизму наново додаје и класични приступ стваралаштву и индивидуални рад. За разлику од Бонита Оливе, на основу спроведеног истраживања аутор овог рада неоавангарду сагледава као скуп разнородних уметничких тенденција наслоњених на ране авангарде, насталих раних 50-их година, а које махом надахњују настанак постмодернизма на почетку 80-их година прошлог века.

⁴ О покрету Акциониста читалац се може обавестити у делу Гералда Раунига *Art an Revolution: Transversal activism in the Long Twentieth Century*. „Art and Revolution 1968“: Viennese Actionism and the Negative Concatenation. pp. 187-203.

Међу теоретичарима који своје опсервације темеље на критици неоавангарде спада Петер Биргер (Bürger). Он заступа став да се деловање неоавангарде заснива на усвајању смисла за који су авангарде веровале да ће допринети негацији уметности. Стога, овај смисао постаје унутрашња естетска процедура прихваћена од институција, па испада да неоавангарда није ништа друго до „препис“ авангардне поетике, која је сада само номинално бунтовничка, а суштински њен израз тржишно прихваћен (Bürger, 2011: 707-709).

Мишко Шуваковић сматра да неоавангарду сачињавају критички и експериментални пројекти трансформације уметности и друштва које повезују различите парадигме уметности удружених у *mixed media* дефинисању неоавангардних покрета: 1. Оне се појављују као закаснили продужетак „класичних авангарди“. 2. Неоавангарда представља конкретну реализацију утопијских визија и алегорија „класичних авангарди“ које су се могле створити тек у развијенијој индустријској култури након Другог светског рата. 3. Неоавангарда је виђена као аутономна у односу на претходне авангарде и као таква изражава експериментални, критички и ексцесни дух времена позног капитализма, културе хладног рата и постиндустријског друштва. 4. Европска неоавангарда, при чему се мисли на неоконструктивизам, визуелну поезију, флукус, нови роман, итд., реализује пројекат високе модерности. 5. Англосаксонска неоавангарда (неодада, флукус, хепенинг, бит поезија, поп арт) исказују се као критика гинбергијанске естетике високог модернизма. 6. Источноевропску неоавангарду чине неодада, визуелна поезија, структуралистичка књижевност, те експериментални андерграунд филмови. Она егзистира посредством идеолошких субкоба соцреалистичке догматске културе, производећи умерену модернистичку уметност, бирократског и технократског слоја и утопијских либералних и анархистичких концепата (Шуваковић, 1995: 90-91).

Неоавангардни уметници су пионири заокрета на језик. За њих језик није само средство комуникације, већ појава посебне врсте, која на веома битан начин у садејству са факторима социјалног окружења одређује свест појединаца и група. Авангардна уметност раног периода се ограђивала од концепта аутономије уметности, али се, упркос том декларативном ставу, њена укупна производња испољавала у форми готових уметничких дела у класичном смислу речи. Неоавангарда, с друге стране, ширећи интелектуалне хоризонте у корпус својих дела убраја и филозофске есеје, перформансе, али и манифестације свакодневног живота који имају мало тога заједничког са стварањем уметничког дела у уобичајеном смислу и тешко да се могу захватити појмовима класичне естетике. Од шездесетих и почетка седамдесетих година минулог века у уметности су све више присутне мултимедијалне инсталације, као могућност еkleктичког приступа уметности, али и као идеја о крају уметности, безидејности, непродуктивности и одсуства жеље уметника за стварањем посредством традиционалних уметничких поступака.⁵

⁵ Розалинд Краус говори о потреби авангардних уметника у периоду након Другог светског рата за међусобним повезивањем и стварањем нових уметничких дисциплина, а као пример

Неоавангарда у САД: супкултуре, поп арт
и концептуална уметност

Већина разматрања о културној промени која настаје у САД почетком ХХ века, почиње од увида у трансформације начина живота током тог века које је изнео Дејвид Рисман (Riesman) у познатој књизи *Усамљена гомила* (Рисман, Глејзер, Дени, 2006). О супкултурама се обично говори као о ужим друштвеним групама које се према изграђеном аутохтоном систему вредности и створеним значењима разликују у односу на вредности које намеће владајућа култура. Како Никола Божиловић истиче, овде није у питању антагонистички однос, већ је реч о коегзистенцији. Вредности владајуће културе постоје паралелно са вредностима супкултура. Подразумева се да и припадници поткултура усвајају највећи број вредности владајуће културе. Божиловић пре свега има у виду музичке супкултуре којима се и овде бавимо. Верујемо да управо оне долазе у најближи додир и испреpletене су са вредностима неоавангардних уметности. Према његовом мишљењу, поткултуре настају из значења стила, а он се манифестује посредством посебног начина говора, одевања, тетоважа, бецева и сл.

Осим супкултура у друштву се, услед различитих социјалних, политичких и културних процеса, појављују и групе које се директно супротстављају вредностима владајуће културе. Реч је о контракултурама које представљају спонтано настале социјалне групе. Оне имају различиту „генеу и манифестације, али им је заједничка карактеристика принцип генерацијске регрутације учесника и неформалност група, као и масован, али и непосредан аудиторијум“ (Божиловић, 2009: 23). Прва истраживања супкултура у социологији започињу смештањем овог начина груписања младих унутар девијантних група које карактеришу неке од или више таквих удружених појава: крађа, силеџиство, алкохолизам, наркоманија, проституција, итд. Божиловић примећује да оваква тумачења често супкултуре доводе у везу са присуством менталних поремећаја код њених припадника. Он се супротставља овим тумачењима, тврдећи да се супкултуре формирају на основу насталих заједничких и социјално узрокованих потреба за оспоравањем друштвеног система и владајућег начина живота. „Њени припадници залажу се за нов начин живота, нове облике породичног организовања, другачије форме рада и ‘некаријеризам’“ (Божиловић, 2009: 24-25). Проблем контракултуре на практичном плану се изражава као немогућност да се захвати тоталитет, већ само неки аспекти друштвеног живота. Ограничавајући се на поље духовне културе (поезија, музика, позориште, сликарство, итд.), она не залази дубље у целокупност начина производње друштвеног живота, на стварне социјално-политичке и привредне односе ширег друштва, те на тај начин остаје само идеалистички израз апстрактне тежње за променом (Божиловић, 2009: 26). Аутор и поред овога одаје признање контракултури на изградњи потенцијала за преиспитивањем друштвених токова и амбиција (ма

ове праксе наводи перформанс који комбинује музику Филипа Гласа, плес Лусинде Чајлдс и скулптуре Сола Левита (Види: Krauss, 1979: 60-64).

колико оне биле идеалистички утемељене) на ангажману и захтевом за радикалном променом постојеће културе.

Разлика између супкултура и контракултура видљива је на примеру филма, рецимо *Бунтовник без разлога* (1955), и сличних остварења, која су успостављала комуникацију са млађом интелигентном публиком подстичући њен бунтовни сензибилитет, али се она духовно и у пракси свакодневног живота не одриче вредности успостављеног друштвеног система. Образована је авантуристички и привремено, а ограничена на омладински узраст. С друге стране су битници, чији утицај је најснажнији управо пред образовање хипи покрета. Они представљају израз контракултурног груписања који своје вредности директно и бескомпромисно супротставља вредностима друштвеног система.

Није уопште чудно што битнике један број теоретичара третира као контракултурни док их други виде као авангардни покрет. Како бележе Дик Хебдиц (Hebdige) и садардници, под појмом битници се подразумева група младих интелектуалаца који су тежили живљењу новог начина живота изван устаљених конвенција. Почетак битничког деловања, сматра се, датира од 1944. године, када су се сусрели песник Ален Гинсберг (Ginsberg), писац и сликар Вилијам Бароуз (Burroughs) и писац Џек Керуак (Kerouac). Раних педесетих објављене су књиге које се сматрају кључним за овај покрет. Керуаково дело *Град и веллеград* (1950), као и Гинсбергова збирка песама *Урлик и остале песме* (1956). „У Њујорку, у његовој боемској четврти, Гринвиц Вилиц (Greenwich Village), већ крајем четрдесетих година почела је да се окупља нова генерација младих уметника (...). Вилиц су насељавали углавном млади неафирмисани уметници, сликари и писци. Када су Вилиц населили битници дали су целокупном миљеу посебну атмосферу нове боемије“ (Хебдиц и сарадници, 2002: 23).

Ови аутори сматрају да је појава битника убедљиво најзначајнија културна појава током 50-их година XX века. Кључни елемент који одређује покрет битника је пасивни отпор. „Више него осећање досаде, ова реч (битник, подвукао Б. И.) изражава и осећање злоупотребљених и рањених“. Поезија битника изражава огољеност мисли и душе, „једно осећање сведености на саму основу свести“. Бит поезија, по њиховом мишљењу, трага за сопственом аутентичношћу. Поглед на свет битника, по свему судећи, обликовао је егзистенцијализам. Ипак, битник за разлику од егзистенцијалисте није био заокупљен питањем избора, већ он бира беду као властити избор. Током 50-их година минулог века, битници су кренули путем „добровољног сопственог отуђења од култа породице, новца и свих њихових облика и начина“ (Хебдиц и сарадници, 2002: 25-26). Неспутана мистична сексуалност, међусобно поверавање уз коришћење марихуане и читање поезије на глас били су важни ритуали битничке контракултуре.

Божиловић истиче да се битници, усвајајући елементе црначке цез и бибап културе „супротстављају вредностима белог, протестантског грађанства оличеног у *square*-у (малограђанину, некое ко је ограничен)“ (Божиловић, 2009: 54). Такође се указује на то да битничку културу не треба искључиво везивати за простор Сједињених Америчких Држава.

Рок музика као духовни носилац супкултурних и контракултурних покрета, која настаје средином и крајем 50-их година и то управо на тлу САД, у склопу бурних промена које се одвијају током шездесетих година прошлог века како у политици и економији, тако и у култури, изнедрила је још један важан покрет омладинске контракултуре – хипи покрет – о чему на социолошком плану сведочи и данас утицајна студија Теодора Рошака (Roszak) *Контракултура* (1978). Он запажа да савременим друштвом влада технократија, која стреми томе да присвоји утицај у свим аспектима друштвеног живота: сексуалном понашању, одгоју деце, менталном здрављу, рекреацији, итд. Пажња технократа се усмерава на то да све активности у друштву постану „чисто техничким предметом професионалне пажње“ (Рошак, 1978: 16-17). Реч је о режиму експерата и њихових послодаваца. Технократија измиче свим традиционалним политичким категоријама јер не експонира идеолошку суштину. Наглашава се да је овде реч о потпуно новом облику капитализма, који на рачун развоја система контроле који стварају технократске владајуће структуре, потенцијално може занемарити и бригу о профиту, а она би и у том случају, вели Рошак, остала моћна (Рошак, 1978: 25).

Друштвене групе које се овако структурисаном систему владавине технократије супротстављају могу се назвати побуњеном омладином или, како Рошак каже, „контракултуром“. Настајањем контракултуре, чији су носиоци рок музика и студентска омладина, повезано је, поред недвосмисленог противљења технократији, и са оним захтевима који се тичу питања о човеку као личности, повратку хуманости и одбацивању идеологије, а посебно технократских начела, што контракултуру чини више културном него политичком појавом.

Она за свој предмет, вели Рошак, има политику, промишља је, а затим одбацује у име духовних вредности на којима се сама заснива. Одећа коју носе је неуредна, а музика, на пример Битлса (Beatles) психоделична, неконвенционална. Кључно у Рошаковом гледишту, које представља суптилну анализу општих друштвених кретања унутар и око контракултуре је то да он ову појаву види као један од начина културног експериментисања, што је чини блиским основним постулатима неоавангардних пракси. Хипи покрет адекватно описују речи Рошакове студије: борба против технократије, слушање рок музике и противљење рату у Вијетнаму. Овде такође спада ширење опсега знања ван граница које нуди систем формалног образовања, као и истицање љубави, слободе и мира као основних вредности на којима би друштво требало да почива. Као и битничка, тако је и хипи контракултура, према Хебдицу и сарадницима, у своме друштвеном средишту имала литерарно-уметничку интелигенцију. „Око овог језгра окупила се аристократија рок музичара и велики број следбеника који су прихватили један бунтовнички стил живота“ (Хебдиц и сарадници: 2002: 60). Ову супкултуру, сматрају аутори, карактеришу: пасивни отпор, покретљивост, одрицање, експресивност, субјективност и индивидуализам. Важно је истаћи да су друштвене везе између неоавангардних уметника, рок музичара, студентског покрета и шире публике били важан фактор у изградњи епохалне свести

која је карактерисала период од раних 50-их до касних 70-их година XX века. У књизи *Историја моде* (1995), Елизабет Вилсон (Wilson) скреће пажњу на то да је унутар хипијевске естетике посматране кроз стил одевања био присутан и благи утицај кича (Вилсон, 1995: 92).

Шездесете године, како примећује Франсоа Кисе (Cusset), представљају кризу социолошког функционализма и истраживања тржишта, који су оптуживани да друштво свде на прост израз бројчаних показатеља и увећавају друштвене неједнакости. У први план избија и криза легализма, а маршеви за грађанска права захватају све шире групе људи. По среди је, оцењује Кисе, слично Рошаку, криза технократског легитимитета. На ово се надовезује, како се изражава, криза административног ума, кога потреса корупција све бројније менаџерске структуре. Он бележи да се студентски покрет од почетка 50-их па до краја 70-их, развио „од организоване политичке опције до спонтаног модуса понашања чији су циљеви изнад свега били егзистенцијални“ (Кисе, 2015: 73-74). За Кисеа се одраз тих промена које се одвијају након Другог светског рата може пронаћи у песмама Боба Дилана (Dylan). У контексту рецепције француске теорије у САД, он износи тврдњу да је метаморфоза студентске побуне која је укроћена бруталном репресијом током седамдесетих један од најважнијих фактора за пријем и скретање пажње на француску теорију (постструктурализам). Од овог момента пажња интелектуалне јавности и младих активиста се преусмерава са борби на дискурсе, тј. њихов значај за целокупан систем идеја антикапиталистичке оријентације. Борбе од тада постају секундарни начин побуне. Од огромног значаја за целокупан хипи покрет и студентску побуну имала су дела, поетске и филозофске опсервације Пола Гудмана (Goodman). Када је битничка књижевност и пратећи бунт спаснуо 60-е године, према Кисеу, изумевају културну побуну „и фаворизују, нарочито у Њујорку и Сан Франциску, плетење густе контракултурне мреже“ (Кисе, 2015: 87). Тада настаје приличан број часописа који се одваја од омладинске супкултуре, заснивајући свој рад на анархистичким начелима. Кисе вели да постструктурализам образовање своје идеолошке позиције добрим делом дугује интересовањима за америчку контракултуру. Жил Делез (Deleuze), Феликс Гатари (Guattari), и Мишел Фуко (Foucault), од 60-их до почетка 80-их година прошлог века исказују дивљење Гинсбергу, Бароузу, музици Џона Кејџа (Cage). Негују блиске односе са рок и панк бендовима од Дилана и Џоан Баез (Baez), до носилаца новог рок звука у САД, панка и новог таласа, Patti Smith i B52's (Кисе, 2015: 90). Тако се, могло би се рећи, неоавангардне праксе добрим делом наслањају на супкултурне и контракултурне видове комуникације. Пријем француске теорије се у САД појавио истовремено у облику филозофског знања, авангардног деловања и контракултурног ангажмана. Ову праксу настављају поп арт и концептуална уметност али ове уметничке праксе одлазе и корак даље.

Иако усмерен ка видно изокренутом естетском промишљању стварности, тј. њеном до крајности извештаченом приказу са елементима кича који се појављује у функцији кемпа, поп арт виђен кроз призму Ворхоловог (Warhol) стваралаштва, заправо представља манифестацију колективне уметничке акције. За

њега „савремена уметност није дело усамљеног генија, већ нека врста катализатора различитих спољашњих утицаја“ (Хонеф, 2008: 82). Поред усмерености на представљање комуникацијског и предметног елемента масовне културе, донекле неутралне вокације, поп арт и посебно Ворхол, приказују њено наличје уз критички призив. Дела у којима се на ироничан начин славе производи масовне културе и амерички начин живота, представљају Ворхоллови радови *80 новчаница од 2 долара предња и задња страна*, или *Конзерва супе Кембел*, док би се критичка интонација Ворхоловог стваралаштва могла представити делом *129 погинуло у авионској несрећи*. Из претходних навода јасно је и зашто је уметнички правац добио назив поп арт. Он је усмерен на истицање главних токова масовне културе као основних образаца живота човека модерног друштва. Медији и артикли масовне производње бивају кључни садржински елементи дела поп арта. Енди Ворхол је, поред овога, стварао чврсте везе са скупинама оних рок музичара који су били, како би то Божиловић рекао, „изван главног тока“ популарне музике, при чему је његов рад повезан са групом Велвет Андерграунд (Velvet Underground) од суштинског значаја. Енди Ворхол и Велвет Андерграунд су посредством музике и свеукупног естетског израза групе били пресудно важни за конституисање стила британског глем рока, а посредством овога и панка. С друге стране, Ворхоллови радови у пољу ликовних уметности и филма долазе у близак додир са начелима постмодернизма.

Другачије је виђење концептуалних уметника. За ствараоце поп арта предмет се не доводи у питање. Он је недвосмислено централни моменат дела. Иако је рецепијенту остављен избор начина интерпретације, предмет је присутан на реалистички начин.

Концептуална уметност настаје крајем 60-их година, а најчешће се представља посредством дела Џозефа Кошута (Kosuth). Инсистира се, пре свега, на одсуству предмета уметничког дела. Овај уметнички израз настаје на темељу психоанализе, филозофије Лудвига Витгенштајна (Wittgenstein), Дишановог (Duchamp) *ready made*-а, а нешто касније и разних облика марксизма. У средшту стваралаштва је виђење уметности као дематеријализоване уметникове креације. Тачније, суштина стваралаштва није у делу, већ у процесу стварања који је произведен и обликован путем језика.

Ствараоци овог опредељења износе мисао да је уметност оно што се језиком означава уметношћу. Тиме уметник истовремено постаје и критичар, уметник и кустос. На социолошком плану ово значи радикалну промену перцепције друштвених улога, где се три одвојене улоге према схватању традиционалне уметности у концептуализму трансформишу у јединствену улогу концептуалног уметника. И још више од тога, он постаје теоретичар друштва и културе са специјализацијом у области критичког разумевања уметности. У том смислу, према Николи Дедићу, концептуална уметност је таква појава „коју је више немогуће описати унутар категорија стила и медија, већ искључиво на основу начина на који преиспитује статус уметности као друштвене институције“ (Дедић, 2009: 159). Посредством концептуалне уметности стваралац долази у позицију истраживача, активисте, теоретичара и уметника у исто време. Умет-

ничко дело схваћено као дематеријализовано, формално или само рудиментарно, постаје супстрат на коме се издижу теоријске конструкције о конкретном уметничком делу, институцији уметности и ширем социо-културном контексту његовог настанка. Дело се изједначава са мишљу и језиком.

Важност и вредност стваралачко-рецептивних релација и конкретног дела које је узето за повод ове комуникације, истичу предност језичког и ширег друштвеног и културног контекста на рачун уметничког дела. Основна тежња концептуализма је одрицање од строгих дефиниција модернистичког виђења уметности, видљиво у делу Клемента Гринберга (Greenberg). Дедић наглашава и то да се концептуалне уметничке праксе, иако настају истовремено са неоавангардним покретима, од њих разликују по негирању утопијске заснованости уметности, тј. њеног идеолошког усмерења. Ово је могуће ако се има у виду да је концептуална уметност дематеријализована уметност (Дедић, 2009: 165). Она се није конституисала по неком унапред створеном кључу за пројектовање политичких доктрина, већ као покушај реконструкције друштвеног света и улоге институције уметности у њему.

Овде се изражава гледиште да је концептуална уметност чврстим нитима повезана са авангардним покретима након Другог светског рата и то путем праксе темељног критичког преиспитивања институције уметности. У обема су уметничка идеја и контекст у коме се она јавља однели победу над уметничким предметом и друштвеном ознаком уметника. Управо из тих уметничких оквира се развија неоконцептуална уметност виђена кроз радове Барбаре Кругер (Kruger). Овај вид уметничког деловања заснива се „на примени концептуалних метода на истраживање друштвених пракси производње значења, облика приказивања у популарној култури и механизма производње и потрошње у постмодерном друштву“ (Шуваковић, 1995: 66). Концептуална уметност, због своје оријентисаности на језик и интерпретативне активности као носиоца модерне уметности, те на стваралачко-рецептивни контекст, као друштвена појава исказује низ сличности са европском неоавангардом.

Компаративна анализа европских и америчких неоавангардних уметности

На општем плану може се уочити да се модерна уметност у другој половини XX века, како у европским тако и ваневропским земљама, надограђује на искуства авангардних покрета с почетка века. Одрицање од традиционалних уметничких поступака је идеја која и даље доминира модерном уметношћу. Њена усмереност ка социјално-политичком ангажману је друга заједничка карактеристика модерне уметности овог историјског периода. И даље је у центру пажње проблематизовање положаја уметности у друштву, као и њених карактеристика и функција које врши унутар културног система. Трећа заједничка особеност свих уметничких подухвата у другој половини прошлог века, узимајући у обзир интенције и садржаје дела је изражено осећање деперсонализације и

отуђења уметника, човека као фикционалног јунака дела, односно стварног човека унутар дате историјске епохе.

Такође се може приметити да је неоавангардна уметност у срж својих дела уградила политички ангажман.⁶ Модернистичко слављење рационализма и прогреса се полако напушта у корист контингентних и арбитрарних промишљања. Друштво у коме живи, свет масовних медија и почетне фазе развоја софистицираних технологија уопште, једном речју основне елементе постиндустријског друштва, уметник доживљава као лавиринт из којег се излаз не може пронаћи само уз помоћ апстрактних идеологија, већ се трага за могућностима уништења тог лавиринта. У највећем броју случајева, како у Европи тако и у САД, језик је виђен истовремено као непријатељ и оруђе борбе. Унутар њега налазе се алати за размонтирање огромних наслага друштвених производа штетних по само друштво.

Разлике се првенствено проналазе унутар сензибилитета за политичко промишљање света. Код европских неоавангарди може се говорити о упадљивом интересовању за политику. Код већине стваралаца присутан је политички дискурс на свим нивоима: од иронијских коментара дневно-политичких активности до претресања филозофско-идеолошких поставки оних политичких концепата који су током века задобили историјску важност. Могло би се тврдити да је овакво њено самоодређење производ двају околности: прво, прихватање марксистичких или анархистичких начела условљено је порицањем традиционалистичких облика политичког активизма, тј. величања прошлости, уставна и старих генерација. Ово се односи како на прошлост и старе друштвене установе, тако и на застареле уметничке поступке.

Политичка интонираност европске неоавангарде је базично утопијска.⁷ Ово се дугује њеном блискошћу са основним начелима историјских авангарди. На трагу студентске побуне, а пре тога проживљених страха у Другом светском рату, утопијска усмереност неоавангарде се може тумачити и као ствар рационалног избора. Утопија се у европској неоавангарди може тумачити и

⁶ Неоавангарда се, како примећује Хуберт ван ден Берг, није образовала само на основу естетских и политичких уверења. Она не улази у комуникацију само са својом публиком, друштвеним и културним институцијама, већ и са природним окружењем. Он каже да се дела Роберта Смитсона, Дениса Оперхајма и Питера Хачинсона, не могу у строгом смислу означити као еколошка, али код њих и њима сличних уметника може се приметити тежња ка еколошкој упитаности вишег степена, иако су неки од њихових пројеката створени у већ култивисаним или изопаченим пејзажима (van den Bergh, 2006: 979-980).

⁷ Клер Бишоп, полемишући са Николасом Буриом, говори о томе да је излишно износити тезу о релационом односу уметности и публике у данашњем времену, јер су генерације авангардних покрета од почетка XX века до 60-их година овај однос увелико етаблирале. Према њеном мишљењу, треба се питати да ли уметност која је настала током 90-их година, коју Бурио слави, нуди могућност за антагонизам као праве мере демократичности у уметности. Бишоп оцењује да је уметност од тог периода своје постојање засновала прагматично и микротопски, док је уметност авангардних покрета видела као производ утопијског жара чији су циљеви изумевање социјалних и уметничких имагинарија и као таква била и естетски и комуникативно богатија од потоњих (Види: Bishop, 2004: 52-64).

као конститутивни идентитетски елемент, на основу кога она одређује себе као авангарду. Своје деловање види у строгој повезаности са амбицијом ка реконструкцији друштвених и културних наслага прошлости и садашњости и што је за сваку авангарду још важније, ка антиципацији будућности. Без овог елемента она не би могла бити означена као вид авангардног деловања.

У поређењу са европском, америчка неоавангарда од апстрактног експресионизма, преко поп арта до концептуалне уметности исказује далеко мању амбицију ка политичком ангажману. Ако и постоји, политичност америчке неоавангарде је спорадична и идеолошки неодређена, у најмању руку, без отворене декларисаности. Готово све појаве уметности у XX веку у САД настају као производ модернизма. Код неких уметника дело се појављује као недиференцирана мешавина романтичарских елемената XIX века, авангардних пракси с почетка XX века и неоавангардних стремљења која су се у Европи појавила непосредно након Другог светског рата.

Неоавангарда у САД је још увек заокупљена чисто естетичким питањима, па се спољашњи свет у делу појављује на импресионистички начин, као подлога за обликовање дела. Она још није досегла степен производње фикционалних структура. Тек са концептуалном уметношћу естетско се почиње претварати у политичко. Сукоб апстрактног експресионизма и поп арта око представљања је још више допринео суспензији политичког ангажмана. Могуће је претпоставити и још један разлог за њену аполитичност. Ако је тачна констатација да је поп арт изложио властиту опседнутост делима масовне културе, а концептуална уметност капацитетом уметности да производи идеје, онда се може тврдити да се политичност и не може појавити као друштвена потреба, јер се, у социолошком смислу, политика налази изван хоризонта свести ствараоца. Његово стваралаштво се не подвргава директно утицају политичких структура⁸, већ се оно налази у блиском додиру са новим техничким изумима, новим обрасцима делања и мишљења. Уметник је увидео да је нови тип друштва произвео нове потребе: за обожавањем славних личности, за поседовањем све већег броја материјалних предмета и сл. У америчкој неоавангарди уметник се задовољава тиме да уметнички изоловани предмет који је код маса већ постао фетиш, изложи само као индиферентни коментар, не узимајући у обзир шири друштвени и политички контекст, бар не у мери у којој би се политичко значење код реципијента формирало као основно значење. Код анализе америчке неоавангарде треба у обзир узети још једну околност: неоавангардни уметник у САД могуће политику свесно придружује владавини спектакла, те се она у делу појављује само као недиференцирани објекат тог спектакла.

Неоавангарда се у САД у највећој мери појављује лишена утопијских импликација, што посебно важи за дела поп арта. Овде се о утопији никако не може говорити као индукованој из садржаја дела, већ можда једино унутар

⁸ Међутим треба увек имати у виду да су рок групе, нарочито оне које су својим аудитивним и визуелним елементима биле блиске авангардном изразу, као што су Дорси, заступале директан политички ангажман.

деловања његове колективне рецепције, у комуникацији са масовним медијима. Одсуство утопије из стваралаштва америчке неоавангарде може се објаснити управо њеном аполитичношћу. Уметнички подухвати овде се темеље не на распакивању историјских и идеолошких склопова, већ на покушају иронијске имитације свакодневице. У том смислу се уметнички подухвати могу посматрати као прагматични, утилитарни. Они треба да допринесу неком конкретном, употребљивом сазнању или пракси. Отуда се и интерес за утопије и филозофске апстракције исказује на начин као да омета ову прагматичну усмереност уметности. Могуће је говорити и о томе да политика у европском стваралаштву има своје дуго историјско трајање и утемељење, које је и колевка утопијских идеја – од Мора (More), до Маркса (Marx), док се млада америчка култура образовала у духу етике рада, а све снажнија средња класа негује вредности конкуренције и друштвеног успона. На основу свега може се поставити питање зашто уопште поп арт и концептуалну уметност називамо авангардом? Чињеница да се америчке уметничке праксе нису определиле за директан политички говор, па тиме ни за утопијске пројекције, не значи да је она одустала од антиципаторних амбиција. Иако је сама себе лишила политичког дискурса, америчка неоавангарда, разлажући предмете из света свакидашњице тендира објашњењу будућности као садашњости, тј. указује на то да је будућност, заједно са радио апаратима, телевизорима и нешто касније рачунарима, већ стигла. Испоставља се да авангардни уметник у САД има идеју о вечном стајању времена, антиципирајући овим ставом неке постмодернистичке концепције.

То би заправо могло да значи и још једну разлику између европске и америчке неоавангарде. Европска неоавангарда своје стваралаштво, комуникацију са публиком и читав арсенал стилских решења прилагођава свесном одређењу себе као авангарде, тј. политичком и утопијском деловању. Овде је стваралаштво потпуно у функцији политичког ангажмана, тј. настојања да се свет радикално промени. Ово, ипак, не искључује питања стила и других формалних елемената нити иде на њихову штету. Напротив, на њима се инсистира. Револуција у уметности је за њих део глобалног револуционарног процеса. Политика се не појављује као демијург уметности, већ уметност користи политику: за револуционисање друштва помоћу уметности, али и за револуционисање саме уметности.

С друге стране, утопијски моменат у америчкој неоавангарди није очигледан и у великом броју случајева је чак потпуно одсутан, ако се мисли на његово непосредно појављивање у делу. Он је присутан више на посредан начин и то пре као дистопија. До ње је могуће допрети не на основу појединачних дела Ворхола или Кошута, већ синтетичким захватом укупног стваралаштва америчке неоавангарде, која у својој суштини за предмет узима баналност модерног, технички опремљеног света, који ужива у нагомиланим кич творевинама. Одсуство политике и посебно утопије као трансендирајућег, овде је видљиво и у помирљивости уметника са актуелном и уметнички доживљеном стварношћу. Уметник не може да мења стварност. Он може о њој путем дела да сведочи или утиче на неке њене сегменте, али је стварност као тоталитет неухватљива и недостижна за оскудну друштвену моћ поверену институцији уметности.

Масовна култура и специјално супкултуре имале су снажан утицај како на европску тако и на америчку неоавангарду. То такође важи и за неоавангардну публику. У добу осцилација укуса, како би то рекао Ђило Дорфлес (Dorfles), публика неоавангарде увиђа да су дела популарне културе задобила важно место у уметничком стваралаштву. Популарна култура постаје референтна тачка око које се одиграва читав стваралачко-рецептивни процес неоавангарде. Када је у питању неоавангардна публика уопште, можемо говорити о јединственом уметничком афинитету, који се темељи на разумевању авангардне уметничке праксе и настајуће постмодерне филозофије. Ипак, упутније је говорити о неоавангардним публикама, па се, у том смислу, мора подвући разлика између оног њеног дела који нагиње делима поп арта и, с друге стране, публике наглоњеније италијанској неоавангардној књижевности, новом роману, или концептуалној уметности.

Закључак

У складу са изводом из разлика о стваралаштву европске и америчке неоавангарде, може се рећи да се формирање публике једног односно другог културолошког круга одвија на истим принципима. Неоавангардна публика у Европи би била политичнија у ставовима о друштву и култури, радикалнија и уопште више заинтересована за питања историје уметности и књижевности, те за промишљање политичке улоге уметности у савременом друштву. Америчка неоавангардна публика, према овом теоријском моделу, неговала би склоности ка естетизовању стварности, са примесамa кемпа и са још већим утицајем дела масовне културе на њено разумевање света. Ова публика би била нешто либералнија у њеном ставу према делима популарне културе у односу на европску публику, али и овде може бити говора о критичкој дистанци. Такође би се могло претпоставити да је утицај супкултура при рецепцији знатно већи, тј. могуће је да се нека дела неоавангардне уметности у САД и прихватају на основу претходно створених рецептивних пракси произашлим из деловања музичких супкултура које кореспондирају авангардној поезији. Тако се веза масовна култура–супкултура–неоавангарда, на примеру разматрања неоавангардне публике у САД може оценити као чвршћа у односу на њен европски пандан. Поједностављено, иако са иронијским одмаком, неоавангардна публика у САД би на стваралаштво, као и на свет гледала очима чисте забаве у којој се испитују својства елемената културе. Европска неоавангардна публика би била више заинтересована за темељнију реконструкцију културних наслага. На присуство мотива из области популарне културе у неоавангардним делима би се гледало као на социолошку датост, са умереном дозом симпатија, али би рецепција била усмерена на комуникацију са дубљим стваралачким структурама неоавангардне уметности.

Културолошки дефинисани појмови америчке и европске неоавангарде имају функцију изградње теоријско-аналитичких конструкција на основу којих

би се могле сагледати опште стваралачко-рецептивне карактеристике једног односно другог културног простора у другој половини прошлог века. У стварности се тешко може говорити о оштрим дистинкцијама међу неоавангардним покретима. Пре би се могло говорити о њиховим међусобним утицајима и испреплетености великог броја стваралачких пракси.

Литература

- Bishop, C. (2004) „Antagonism and Relational Aesthetics“ *October*. 110. pp. 51-79.
- Bonito Oliva, A./Karlo Argan Đ. (2006). *Moderna umetnost III 1770-1970-2000*. Beograd: Clio.
- Božilović, N. (2009) *Izvan glavnoga toka: Sociologija muzičkih potkultura*. Niš: Niški kulturni centar.
- Bürger, P. (2011) „Avant and Neo-Avant-Garde: An Attempt to Answer Certain Critics of *Theory of Avant-garde*. *New Literay History*. pp. 595-715.
- Van den Berg, H. (2006) „Towards a 'Reconciliation of a man and nature'. Nature and Ecology in the Aesthetic Avant-Garde Twentieth Century“ in: *Neo-avantgarde: Critical Studies*. Edited by David Hopkins. Amsterdam-New York: Radopi. pp. 371-389.
- Vilson, E. (1995) *Istorija mode*. Beograd: Art Press.
- Dedić, N. (2009) *Utopijski prostori umetnosti i teorije posle 1960*. Beograd: Atoča/Standard 2.
- Kise, F. (2015) *French theory: Fuko, Derida, Delez & Co i preobražaj intelektualnog života u SAD*. Loznica/Beograd: Karpos/Zuhra.
- Krauss, R. (1979) „Grids“: *October*: Vol. 9. pp. 50-64.
- Leksikon avangarde* (2013) prir. Hubert van den Berg i Valter Fenders. Beograd: Mecler/Službeni glasnik.
- Risman, D., Glejzer, N., Deni, R. (2006) *Usamčena gomila: Studija o promeni američkog karaktera*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Raunig, G. (2007) *Art and Revolution: Transversal Activism in the Long Twentieth Century*. <https://selforganizedseminar.files.wordpress.com>
- Roszak, T. (1978) *Kontrakultura: razmatranja o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji*. Zagreb: Naprijed.
- Саболчи, М. (1997) *Авангарда и неоавангарда*. Београд: Народна књига.
- Hebdiž, D., Majler, N., Brejk, M., Holms, Dž., Hol, S. (2002) *Subkulture*. Beograd: Art Press.
- Honef, K. (2008) *Pop art*. Beograd: IPS Media (Nemačka).
- Šuvaković, M. (1995) *Postmoderna*. Beograd: Narodna knjiga.

COMPARATIVE RESEARCH OF NEO-VANGUARD MOVEMENTS IN EUROPE AND USA

Abstract: The subject of research is neo-vanguard movements in Europe and United States. The aim of research is to find out similarities and differences between European and neo-avant-garde in the United States. Neo-avant-garde is called a set of various artistic endeavors that emerge after the Second World War. It is the created on the European soil as a form understanding and criticism of society. Among neo-vanguard artistic practices are those in North America. The term is affirming in Italy in the 1960s where the greatest development of the neo-avant-garde has occurred. Its orientation towards social-political engagement is a common feature in this period. Characteristic of all endeavors of neo-avant-garde is expressively feeling of depersonalization. Differences are primarily observed within policy sensitivity. In comparison with European, American neo-avant-garde seeks less ambition towards political engagement. Article shows that both European and neo-avant-garde in the United States have been affected by subcultural and counter-cultural movements.

Key words: Vanguard movements, Neo-avant-garde, Counter-culture, Europe, USA.

Лела Милошевић Радловић¹
Сузана Марковић Крстић²
Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет,
Департман за социологију, Ниш, Србија

Прегледни рад
UDK 316.624: :004.738.5]:37
Примљено: 8.10.2018.
Ревидирана верзија: 8.7.2019.
Одобрено за штампу: 9.7.2019.

ИЗАЗОВИ ИНФОРМАЦИОНО-КОМУНИКАЦИОНИХ ТЕХНОЛОГИЈА И УЛОГА ОБРАЗОВАЊА У ПРЕВЕНЦИЈИ ДИГИТАЛНОГ НАСИЉА³

Сажетак: У раду се полази од Гиденсовог теоријског концепта глобализације да она из корена мења начин на који појединац размишља о себи и о свом односу са другим људима, као и личне животе кроз безличне изворе – медије, интернет и популарну културу. Развој информационо-комуникационих технологија допринео је глобалном повезивању људи и интензивној комуникацији, али и повећању ризика и опасности од насиља у виртуелном простору. Иако правне норме санкционишу дигитално насиље, оно је све заступљеније, а његове последице се рефлектују како на појединца, тако и на друштво у целини. Стога убрзани развој дигиталних технологија захтева ефикаснију заштиту деце и младих од ризика и опасности које им прете у виртуелном простору. У раду се елаборирају неке социјалне импликације коришћења информационо-комуникационих технологија, разматра се проблем дигиталног насиља и указује се на улогу образовања у области безбедног коришћења дигиталних технологија (интернета, мобилних телефона), при чему се наглашава кључни значај израде и примене активне васпитно-образовне стратегије.

Кључне речи: глобализација, информационо-комуникационе технологије, дигитално насиље, активна васпитно-образовна стратегија, хуманистичко образовање.

Увод

Услед повећања броја корисника информационо-комуникационих технологија и све разноврснијег садржаја на интернету, последњих година се интензивно воде дебате о сложеним социјалним импликацијама коришћења ових

¹ lela.milosevic.radulovic@filfak.ni.ac.rs

² suzana.markovic.krstic@filfak.ni.ac.rs

³ Рад у оквиру пројекта Традиција, модернизација и национални идентитети у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција 179074Д (потпројекат Традиционално и модерно у систему образовања у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграција), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

Рад саопштен на међународној научној конференцији Традиција, модернизација и идентитети IX: Улога универзитетске заједнице у унапређењу регионалног развоја и афирмацији културе мира на Балкану, која је одржана на Филозофском факултету у Нишу 25. маја 2018. године.

технологија. Комуникација путем дигиталних технологија пружа нова искуства, проширује видике и могућности за стицање нових знања, чини информације доступним великом броју људи, али истовремено прети да радикално промени људске односе, као и да маргинализује оне којима је дигитални свет недоступан. Интернет омогућава превазилажење граница времена и простора стварајући „умрежено друштво“ (Castells). Појављује се као нови домен друштвености у коме човек није увек сигуран одакле му прети опасност и коме да се супротстави. „Наши лични животи су неизбежно претрпели измене од када су силе глобализације продрле у локалне контексте, наше домове и заједнице, и то кроз безличне изворе – медије, интернет и популарну културу. [...] Глобализација из корена мења начин на који размишљамо о себи самима и о свом односу са другим људима“ (Gidens 2003: 66).

У времену у коме се сукобљавају многе вредности, савремени начин живота праћен је бројним „произведеним ризицима“ (Beck), а „простор токова и безвременско време“ (Castells) постају материјалне основе нове културе. Глобални развој нових информационо-комуникационих технологија мења нашу културу – с једне стране омогућава повезивање са читавим светом, а с друге стране, радикално трансформише простор и време, који чине темељне димензије људског живота. Развој информационо-комуникационих технологија допринео је глобалном повезивању људи и интензивној комуникацији, али, поред бројних предности, носи са собом и потенцијалне ризике, међу којима је и ризик од дигиталног насиља. Дигитална технологија поткрепљује нову реалност, а нова, паралелна, виртуелна реалност отвара простор за злоупотребе на интерперсоналном нивоу јер анонимност доприноси ослобађању од социјалних ограничења.

У таквим околностима потребно је развијати културу мира и толеранције, образовати и припремати децу и младе за живот у заједници. Социјализација у духу културе мира омогућава прогресивно мењање појединаца и њихових основних навика у сазнајном, културном и вредносном смислу (Sakan 2013: 24). Образовање има пресудну улогу када је реч о усвајању и развијању хуманистичких вредности. „Општепризнато је да су знања незаменљив фактор социјалног и хуманистичког развоја и неопходна компонента уједињења и оплемењивања грађана. Она су способна да пруже човеку неопходне податке у његовом супротстављању изазовима новог миленијума, разумевање јединства вредности и припадања општем социјалном и културном простору“ (Жуков 2008: 6). Због тога је важно да знање буде целовито и комплексно и да доприноси хуманизацији и међуљудском разумевању.

3. Гудовић поставља питање „да ли је могуће градити просперитетно друштво ако се визија образовања сведе на успешно предузимање друштвених улога и механичко инкорпорирање појединца у друштво, а истовремено запостави стварање свести или савести младих бића“ (2011: 249–250). Сходно томе, од наставника се очекује да преузму неке нове улоге, међу којима је употреба информационо-комуникационих технологија, познавање њених предности и ризика и ангажовање у погледу развијања безбедносне културе у

школи. Недовољно развијена безбедносна култура, односно неопрезно поступање са новим технологијама могу их учинити извором бројних и различитих опасности, јер се виртуелни простор не може потпуно друштвено контролисати. Због тога је неопходно васпитање и образовање деце и младих за сигурно бивствовање у виртуелном простору – како препознати ризике, шта учинити када прети опасност од насиља, какву одговорност појединац има када користи нове технологије и какве су последице за оне који крше правила.

Како проблеми злостављања у виртуелном простору производе негативне последице које се рефлектују не само на угроженог појединца, већ и на његово окружење и породицу, као и на друштво у целини, у научним круговима се покрећу иницијативе за истраживање овог значајног друштвеног проблема у циљу подизања свести о опасностима које прете (нарочито код деце и младих) и израде превентивних стратегија. Подизање свести, израда превентивних стратегија и правовремено и успешно деловање у правцу ненасилног решавања проблема подразумева активно учешће свих чланова универзитетске заједнице – од универзитетских професора, преко студената, до стручних тимова основних и средњих школа који примењују у пракси стечена знања на универзитетима. Универзитетски наставници имају водећу улогу у осмишљавању и конципирању нових студијских програма у којима би значајно место требало да припада предметима чији се наставни садржаји базирају на истраживањима и знањима о ненасиљу, толеранцији, култури мира, али и о врстама насиља, а посебно дигиталном, које преузима примат у свету захваћеном процесом глобализације, као и могућностима превентивног деловања у овој сфери друштвеног живота. У том смислу, неопходно је да сви чланови универзитетске заједнице интензивирају своје активности, најпре у сфери стицања знања о могућностима превентивног деловања и адекватном васпитању и образовању деце и младих, а потом у сфери решавања конкретних проблема са којима се деца и млади сусрећу у непосредном окружењу, широј друштвеној заједници и виртуелном простору.

Предмет овог рада је разматрање улоге образовања у превенцији дигиталног насиља у контексту развоја информационо-комуникационих технологија. Стога су у раду најпре изложени теоријски приступи о дигиталном насиљу и социјални фактори који утичу на појаву дигиталног насиља, а затим су презентовани резултати неких емпиријских истраживања појавних облика и учесталости дигиталног насиља над децом основношколског и младима средњошколског узраста. Циљ рада је да укаже на значајну улогу наставника и стручних високо образованих кадрова (стручних тимова школе) у превенцији дигиталног насиља и на потребу интензивирања васпитно-образовног (превентивног) деловања школе.

Дигитално насиље код деце и младих

Насиље као непожељан облик понашања прожима све сегменте друштва и све је присутније међу децом и младим људима. Постоје различити ставови у вези са појавом и ширењем насиља у школи – с једне стране, сматра се да је

насиље у школи у порасту, а са друге, да је једнако присутно као и пре, али да је сада социјално видљивије, јер појединачни инциденти задобијају већу медијску пажњу. С обзиром на то да статистика иде у прилог првој тврдњи, улажу се велики напори како би се пронашла адекватна решења за сузбијање насиља.

Постоје различити облици насиља: физичко, психичко (емоционално), социјално, дигитално, сексуално насиље, занемаривање, злоупотреба и експлоатација. Сви облици насиља међусобно се преплићу, тако да између њих не постоје јасне границе. У последње време, поред осталих облика насиља, посебну пажњу јавности и стручњака закупа дигитално насиље. О дигиталном насиљу (енг. *cyberbullying*) је реч када се дигитална технологија (интернет и мобилни телефони) користи у циљу повређивања и узнемиравања других особа. У литератури се налазе и други термини за овај облик насиља, нпр. електронско насиље, *online* насиље, *cyber* насиље и слично. Дигитално насиље се испољава на различите начине: слање порука путем мобилног телефона или интернета, односно комуникацијска активност *cyber* технологијом која се манифестује у виду злонамерних и претећих текстуалних или видео порука, фотографија или позива. Реч је о случајевима када неко користи дигиталне уређаје како би се лажно представљао или како би претио другима (узнемиравање, снимање мобилним телефоном или камером и јавно постављање снимака). Починиоци или жртве овог насиља могу бити и појединци и читаве групе. Најчешће је присутно код деце и младих, али је заступљено и међу одраслима. Примери дигиталног насиља су бројни: претње, ругање и задиркивање, ширење гласина и лажи о некоме, слање неприкладних садржаја, крађа идентитета и тако даље. Отежавајуће околности за контролисање овог облика насиља су што се садржај веома једноставно може поделити са другима и што га може за кратко време видети велики број људи. Деца веома често злоупотребљавају интернет навођењем лажних података о узрасту. То потврђује и истраживање које је спроведено крајем 2012. године (Popadić i Kuzmanović 2013). Резултати овог истраживања показали су да чак половина анкетираних десетогодишњака има профил на некој социјалној мрежи (углавном на Фејсбуку) навођењем лажних података о свом узрасту. У том смислу, дигитално насиље може да буде опасније од насиља које се дешава у реалном свету управо због анонимности извршиоца (мањи страх од откривања и кажњавања), а може да се врши у било које време и са било ког места.

Неке од специфичности дигиталног насиља у односу на традиционалне облике насиља су: висок степен анонимности насилника, стална доступност жртве, широка, практично неограничена публика и трајност учињеног, при чему анонимност охрабрује насилнике, а појачава несигурност код жртве. Путем дигиталних уређаја насилници могу приступити жртви у било које време и са било ког места, тако да жртва може постати стална мета виктимизације (Popadić i Kuzmanović 2013: 17). Насилник може лажно да се представља, да вређа, оговара и клевете, узнемирава и прогања или да заведе малолетника/ малолетницу. Такође може да шаље електронску пошту са туђег налога претварајући се да је корисник налога, да вређа друге са којима је власник налога у

контакту и може свима да прослеђује његове приватне поруке и фотографије. Оговарање и клеветање представља слање или постављање неистинитих информација о другој особи с намером угрожавања њене репутације, а узнемиравање слање увредљивих, провокативних и грубих порука. Узнемиравање се може вршити како путем персоналних рачунара, тако и путем мобилних телефона, када се шаље већи број текстуалних порука од стране једног или више удружених насилника у циљу прогањања друге особе.

У овом раду користи се израз дигитално насиље. Оно укључује било какав облик вишеструко сланих порука путем интернета или мобилног телефона, а које имају за циљ да повреду, узнемире или на било који други начин оштете децу, младе или одрасле који се не могу заштити од таквих поступака (Pregrad i sar. 2008: 361).

У Закону о основама система образовања и васпитања (2017, чл. 111) насиље, злостављање и занемаривање су изричито забрањени, при чему се забрана јасно и недвосмислено наглашава, а насиље, злостављање и занемаривање прецизно одређују и дефинишу. Под насиљем и злостављањем подразумева се сваки облик једанпут учињеног, односно понављаног вербалног или невербалног понашања које има за последицу стварно или потенцијално угрожавање здравља, развоја и достојанства личности детета, ученика и одраслог, док се под дигиталним насиљем и злостављањем подразумева злоупотреба информационо-комуникационих технологија која може да има за последицу повреду друге личности и угрожавање достојанства, а остварује се слањем порука електронском поштом, смс-ом, ммс-ом, путем веб-сајта (website), четовањем, укључивањем у форуме, социјалне мреже и другим облицима дигиталне комуникације. Овим законом се такође обавезује и установа да одмах поднесе пријаву надлежном органу уколико дође до насиља, злостављања или занемаривања.

Стога ауторке полазе од претпоставке да препознавање проблема насиља у школи, његових облика, димензија и актера, као и сагледавање детерминанти које утичу на његову појаву у васпитно-образовним установама може значајно допринети адекватној друштвеној реакцији у школи и ван ње, у складу са законским одредбама, а у циљу решавања овог значајног друштвеног проблема.

Социјални чиниоци дигиталног насиља код деце и младих

Социјални чиниоци дигиталног насиља су предмет истраживања бројних научника. Ж. Спалевић наводи да је један од разлога насиља у виртуелном простору жеља и потреба за успостављањем моћи над другима, досада или жеља за забавом, јер је понижавање и вређање других један од начина забаве и разоноде којим неке особе могу ојачати свој его. Разлог може бити и одговор на насиље насиљем (Spalević 2013: 723), као и задовољавање патолошких сексуалних потреба. Доступност нових технологија у одсуству моралне и друштвене одговорности појединаца доприноси повећању ризичног понашања приликом њихове употребе. Постоје бројни чиниоци који утичу на појаву насиља

код деце и младих (насиља над другим). Аналитичка психологија упућује на темперамент личности, педагогија на значај и улогу васпитања, а социологија указује на утицаје друштвене средине.

Резултати истраживања мишљења наставника о узроцима агресивног понашања ученика у школама (Savović 2002: 268) показују да три четвртине наставника обухваћених истраживањем сматра да је општа криза у друштву узрок агресивног понашања, а нешто мањи број да су родитељи агресивних ученика одговорни за њихово понашање, као и мас–медији који приказују непримерене садржаје. Међутим, има и наставника који истичу утицај школе на понашање ученика и који сматрају да им је неопходна стручна помоћ како би се успешно суочили са проблемом агресивног понашања својих ученика.

Факторе који су од значаја за насилничко понашање деце и младих могуће је класификовати на: 1) срединске факторе (локација школе, близина делинквентних група), 2) факторе који се тичу саме школе (велики број ученика у школи, начин организовања надзора током паузе), 3) породична „клима“ (величина породице и структура породице, социоекономски статус, неслагање и насиље, васпитни стил родитеља, 4) статус и особине ученика (нови ученик у школи, научени агресивни обрасци понашања, непријатељски однос према околини). Када је реч о факторима који се тичу саме школе, нека истраживања (The School Survey on Crime and Safety 2003) показују да је у 90% школа, које имају више од 1.000 ученика, било насилничких инцидената, за разлику од мањих школа, до 300 ученика, код којих је насилничко понашање забележено у 60% школа. Осим броја ученика, важан чинилац насилничког понашања ученика у школи је и организација њихових активности, а посебно организовање надзора ученика током школског одмора. „Школска клима“ коју карактеришу често супростављање, нетолерантност и сукоби на различитим релацијама, између ученика и наставника и самих ученика, такође може да подстиче насиље као облик „решавања проблема“ у школској средини.

Велики је број фактора који доприносе појави насиља у школи, али се могу идентификовати неки основни: 1) масовност популације ученика (већи број ученика – већа могућност да се они или њихова имовина угрозе); 2) просторна концентрисаност популације ученика (много ученика на малом простору); 3) старост ученика (зависност облика и интензитета насиља од узраста ученика); 4) већа подложност ученика манипулацијама (наивност и лаковерност као последица недовољног општег знања и недостатка животног искуства); 5) физичка инфериорност ученика (лакше је повредити ученика него одрасло лице); 6) поткултура ученика (имитирање вршњака); 7) имовина ученика (скупа гардероба, накит, мобилни телефони, велики џепарци, доприносе да ученик постане мета крађе старијих ученика или других лица); 8) имовина школе (ТВ, камере, видео-бимови, рачунари); 9) неразвијеност механизма за старање о безбедности у школи (недостатак електронске опреме за надгледање школе) (Mijalković 2004, нав. према Stajić i sar. 2006: 161). У зависности од специфичности социокултурне средине у којој се школа налази (сеоске средине, мањи градови, развијеност криминала и сличне околности) наведени фактори су различито заступљени.

Када је реч о породици, указује се на везу између типа породице и појаве насилничког понашања код деце. Наиме, према истраживању Б. Скабернеа, чак у 40% случајева, малолетни делинквенти потичу из непотпуних породица (Flere 1976: 111). Он указује на појаву идентификације с агресором изван породице као на механизам који доводи до делинквентног понашања и то у случајевима када није била могућа позитивна развојна идентификација у породици. Осим тога, недостатак љубави или агресивно понашање родитеља у кажњавању може утицати на прихватање насилничког понашања од стране њихове деце као облика решавања проблема у односу на друге људе у њиховом окружењу. Неки аутори истичу најчешће грешке и објективне недостатке у процесу васпитања и социјализације: неуједначеност понашања родитеља (благо/строго), безобзирно и престога кажњавање, низак културни ниво родитеља који су се преселили у развијенију средину, занемаривање деце од стране родитеља (Jašović, Bergant i sar. 1970). Индивидуалне карактеристике појединца (физичке, психолошке и интелектуалне) такође битно утичу на начин његовог реаговања на подстицаје друштвене средине. Наиме, појединац који има негативан доживљај света око себе имаће непријатељски однос према околини, за разлику од појединца са позитивним односом према свету који ће се пријатељски односити према другим људима.

Резултати истраживања показују да се неке личне особине, као и неке карактеристике социјалног контекста, чешће доводе у везу с изложеношћу дигиталном насиљу (Кузмановић и сар. 2016: 25), а то су: 1) узраст – старији ученици су чешће изложени дигиталном насиљу; 2) род – девојчице су чешће од дечака изложене дигиталном насиљу и чешће су сведоци дигиталног насиља; 3) школски успех – ученици који имају ниже оцене у школи чешће трпе дигитално насиље; 4) недовољно развијене социјалне вештине младих доводе се у везу са чешћом изложеношћу дигиталном насиљу; 5) учесталост коришћења технологије – млади који чешће користе интернет, чешће су изложени дигиталном насиљу; 6) склоност ризичном понашању на интернету – млади који су склонили ризичном понашању на интернету (остављају личне податке на блогovima, форумима, игрицама), чешће су изложени дигиталном насиљу; 7) укљученост у класично насиље – млади који су чешће изложени класичним облицима насиља, чешће су и жртве дигиталног насиља.

Други концентрични круг утицаја на појаву насилничког понашања деце и омладине (а посебно дигиталног насиља) може се разматрати у склопу тзв. породичних чинилаца, односно породичне климе. Велики значај за појаву насилничког понашања уопште, а и дигиталног, има структура породице, социјални статус и образовни ниво родитеља, насилничко понашање родитеља, недостаци у социјализацији и васпитању деце у породици, као и васпитно занемаривање деце. Позитивна породична клима у којој њени чланови отворено комуницирају, размењују искуства и разматрају проблеме са којима се срећу у ванпородичном окружењу могу значајно да допринесу правилној социјализацији која подстиче развијање социјалних вештина деце и младих у духу ненасилних социјалних односа, толеранције и сарадње са другим људима.

Трећи концентрични круг утицаја на појаву насилничког понашања везује се за чиниоце у оквиру школске средине. Овој групи чинилаца припада: просторна концентрација ученика (бројност), опремљеност школе (посебно рачунарима, видео-бимовима и слично), доступност информационо-комуникационих технологија ученицима, развијеност механизма за старање о безбедности у школи (камере, електронска опрема за праћење ученика), особине наставника, компетентност наставника у информатичко-комуникационој сфери, интензивна комуникација на релацији ученик–наставник, наставник–ученик, наставник–особље школе, ученик–особље школе, комуникација и сарадња наставника са друштвеним институцијама и представницима локалне и шире друштвене средине, као и укљученост школе у пројекте који су усмерени на развијање позитивне школске климе.

Негативне последице дигиталног насиља се вишедимензионално рефлектују како на угроженог појединца као корисника нових технологија, тако и на породично, школско и ваншколско окружење, али и на друштво у целини. Стога се о разноврсности облика и све већој учесталости дигиталног насиља међу децом и омладином све чешће јавно говори и наглашава потреба његовог истраживања, уз ангажовање великог броја стручњака из различитих научних области, како би се пронашли путеви за адекватну друштвену реакцију (превенцију, кажњавање и ресоцијализацију).

Ранија истраживања дигиталног насиља

Дигитално насиље је веома често предмет научних истраживања у свету, а последњих година се овај проблем интензивније истражује и у нашој земљи. Истраживање учесталости и последица дигиталног насиља спроведено на узорку од 5000 испитаника студентске популације у Јужној Кореји показало је да је чак 36% студената било жртва дигиталног насиља током 2012. године. Они су се због тога осећали усамљено, беспомоћно и мање вредно. Норвешки истраживачи спровели су истраживање на узорку од 4700 испитаника и утврдили да психичко насиље анонимним смс порукама нарочито негативно утиче на девојчице. Према извештају, једна девојчица је због тих застрашујућих порука доживела ноћне море које су је толико прогањале да је помишљала на самоубиство. Њена вршњакиња је, уместо рођенданских честитки, примила 25 пакосних смс порука које су је толико потресле да се више није усудила да иде у школу и била јој је неопходна психо-терапија (Stanić 2007, нав. према Škrlec i sar. 2010: 666).

Када је реч о доступности информационо-комуникационих технологија као фактору ризика, резултати истраживања потврђују да су деца која имају мобилне телефоне више изложена опасностима од педофила. У Јапану где су телефони с интернетом и камером доступнији, забележено је 260% повећања сексуалног злостављања деце и преноса дечје порнографије путем мобилних телефона. Поред тога, у 90% истражених случајева сексуалног злостављања

први је контакт успостављен путем мобилног телефона (Lee 2005, нав. према Škrlec i sar. 2010: 666).

Једно од значајних истраживања дигиталног насиља у нашој земљи спроведено је крајем 2012. године, у организацији Министарства просвете, науке и технолошког развоја, УНИЦЕФ-а и компаније Теленор, у оквиру пројекта Зауоставимо дигитално насиље. У фокусу овог истраживања било је коришћење дигиталне технологије и ризици приликом коришћења ове технологије међу ученицима основне и средње школе у Србији. У истраживању је учествовало 3786 ученика (2272 из основне и 1514 из средње школе), 3078 родитеља и 1379 наставника. Резултати истраживања су показали да је од ризичних понашања код ученика основне и средње школе најзаступљеније прихватање захтева за пријатељство на бројним социјалним мрежама од особа са којима се никада нису срели у реалном животу. Такође је ризична и комуникација путем чета са потпуно непознатим особама, а нарочито је алармантно то што су многи спремни и да открију своје личне податке непознатим особама (опширније: Popadić i Kuzmanović 2013).

Резултати истраживања потврђују да је незавидна улога школе и наставника у решавању проблема дигиталног насиља, с обзиром на то да је најмањи број ученика проблем „поделило“ са наставницима или са стручним тимом школе (1%). Разлози за овакво „стање“ у школском окружењу могу се тражити у недостатку поверења и комуникације на релацији ученик–наставно и не-наставно особље школе, стиђу што су баш они „жртве“, страху од јавности и кажњавања, страху од претњи насилника. У том смислу, неопходна је брза реакција стручњака у овој области у виду спровођења адекватних мера и акција.

Последице дигиталног насиља могу бити и озбиљније од оних у реалним ситуацијама, јер је публика много шира, а снага писане речи је већа од изговорене увреде. Појединци различито реагују на насиље – неки не придају посебан значај томе, док други врло емотивно доживљавају све што им се догађа. Последица таквог емотивног шока може бити промена понашања – повлачење у себе, занемаривање обавеза, преиспитивање значаја пријатељства, породице и школе. Посебно је забрињавајућа појава што такве особе и саме могу да постану насилне или равнодушне према насиљу. У прилог овој тврдњи иду бројни видео снимци на интернету (које после преносе и остали електронски медији, углавном телевизије) о томе како појединци снимају мобилним телефонима туче, злостављања и малтретирања других, уместо да потраже помоћ и покушају да спрече насиље.

Истраживање дигиталног насиља реализовано је и у Чачку 2015. године (Rešić 2015) на узорку од 98 ученика осмог разреда из две основне школе. Истраживано је колико ученици користе дигиталне технологије, да ли се излажу ризицима дигиталне комуникације, у ком степену су укључени у различите облике дигиталног насиља, као и како су реаговали уколико им се тако нешто догодило. Препоруке ученицима, наставницима и родитељима о томе на који начин спречити дигитално насиље саставни су део рада и важан су корак у заједничком деловању свих актера на превенцији дигиталног насиља.

Истраживачки налази показали су да већина анкетираних ученика свакодневно или скоро свакодневно користи интернет, било преко мобилног телефона било преко рачунара и да најчешће посећују социјалне мреже, гледају спотове, филмове и серије, док интернет веома ретко користе за читање и писање блогова и посећивање форума. Већина ученика има профил на социјалној мрежи који редовно користи и изложени су узнемиравању. У таквим ситуацијама, најпре се обраћају другу, другарици, брату или сестри. Најчешћи ризици коришћења дигиталне технологије су прихватање позива за пријатељство од особа које не познају у реалном свету, четовање са њима и остављање личних података. Посебно је значајан податак да половина анкетираних ученика не зна да блокира особу од које не жели да прима електронску пошту. Такође је значајно да се ученици о ризицима на интернету информишу путем интернета, а да о томе најчешће разговарају са родитељима, што показује недовољну улогу наставника, односно школе у развијању безбедносне културе. Овакви резултати потврђују да је веома важна едукација родитеља о ризицима приликом коришћења дигиталних технологија. Значајно је навести и резултате да велики број корисника интернета није заинтересован за област безбедности. Тенденција пораста броја корисника на интернету указује на потребу предузимања превентивних мера у циљу спречавања злоупотреба. Поред примарне улоге родитеља у томе, неопходно је и укључивање наставника, односно друштва у целини у циљу подизања свести јавности о ризицима и опасностима (Pešić 2015: 4–5).

Проблем дигиталног насиља истраживан је и у две основне школе у југоисточној Србији (у општини Ниш и општини Гаџин Хан), на узорку од 200 ученика (Marković Krstić i Milošević Radulović 2014: 525–546). Испитивани су појавни облици и учесталост дигиталног насиља код ученика основне школе и улога васпитања и образовања у његовој превенцији. Истраживачки налази који се односе на информисаност ученика о опасностима приликом коришћења информационо-комуникационих технологија показују да их на ризике и опасности најчешће упозоравају родитељи, душло ређе наставници, док их стручни тимови упозоравају шест пута ређе од родитеља. Значајни истраживачки налази су да су их родитељи највише упозоравали на опасности које се тичу психофизичког здравља приликом коришћења компјутера и мобилних телефона. То се може схватити као резултат родитељске бриге за здравље своје деце, али и као њихово недовољно познавање других опасности које су повезане са коришћењем дигиталних технологија. Управо због тога је неопходно веће ангажовање наставника и чланова стручних тимова школе (психолога, педагога, социолога, социјалних радника) на овом пољу васпитно-образовног деловања. Важан истраживачки налаз је да су ученици сеоске школе (општина Гаџин Хан) која нема стручни тим школе (има само психолога), у већој мери изложени дигиталном насиљу, а у мањој мери упознати с опасностима приликом коришћења нових технологија у односу на ученике градске школе (општина Ниш) у којој стручни тим ради у пуном саставу, што потврђује значај ангажовања стручних тимова у школама (опширније: Marković Krstić i Milošević Radulović 2014: 545).

Компарација резултата бројних истраживања није могућа, јер постоје значајне разлике у коришћеним инструментима. Да би поређења била смислена неопходно је подударате инструментата и језичких формулација. У раду је дат приказ резултата међународног истраживања из 2015. године *Деца света на интернету (Global Kids Online)*, које је реализовано је у Аргентини, Јужној Африци, на Филипинима и у Србији, у организацији УНИЦЕФ истраживачке канцеларије – Innocenti и LSE (London School of Economics and Political Science). Истраживана су права и могућности деце и младих на интернету (ученици и ученице од 9 до 17 година), као и ризици и последице дигиталне комуникације. Велики изазов за истраживачке тимове у овим земљама био је да развију методологију која би била довољно стандардизована да омогући међународно поређење резултата, а да буде довољно флексибилна да узме у обзир локалне и контекстуалне варијације. Истраживачки налази за Аргентину су национално репрезентативни, а они који се односе на Србију, Јужну Африку и Филипине потичу из пилот истраживања и треба их тумачити с опрезом.

Најпре је испитано да ли су и у којој мери деца у контакту са људима са којима су се упознала путем интернета и да ли се састају са њима. Истраживачки налази су показали да су нарочито дечаки у контакту са непознатим људима на мрежи – на Филипинима 24% и више од половине дечака у Србији (52%). У Аргентини, Србији и на Филипинима већина деце се не сусреће лицем у лице са људима које упознају на мрежи, док је половина испитане јужноафричке деце то чинила. Деца су наводила и интернет преваре, затим рекламе које су биле порнографске, непријатне или страшне вести или слике, узнемиравање или сексуално узнемиравање од стране непознатих особа и људи који деле превише личних информација на интернету. Колико често су деца узнемиравана од стране других варира од земље до земље – највише је у Србији 36% и у Јужној Африци 22%. У свим земљама су старија деца чешће узнемиравана него млађа.

Ради испитивања нежељеног сексуалног искуства повезаног с интернетом и мобилним технологијама деци су постављана питања о томе да ли су у протеклих годину дана видели неке слике са сексуалним садржајем на мрежи, колико често се то дешавало и какве су њихове емоционалне реакције на такве слике. Резултати истраживања показују да је слике са сексуалним садржајем током протекле године примило између 12% и 22% деце у четири земље. Изјаве неке деце су гласиле: „Питали су ме за сексуалне информације о себи или како изгледа моје тело без одеће“; „Замољен сам да говорим о сексу са неким на интернету иако то нисам желео“; „Неко на интернету ме је замолио да урадим нешто сексуално када нисам желео“ и слично. Слична искуства пријавила су и деца на Филипинима: „Он (пријатељ) ми је рекао да разговарам са странцима, јер понекад имате среће да разговарате са женском особом, а ако разговарате са мушкарцем послаће вам новац и ствари уколико се претварате да сте жена“ (дечак од 15–17 година). Међутим, у анкети на Филипинима велики проценат деце није одговорио на ово питање, што указује и на њихову неспремност да разговарају о „осетљивим“ темама.

Испитивана је и реакција деце, односно да ли су тражила помоћ последњи пут када их је нешто узнемирило на интернету. У све четири земље најчешћи

извор подршке су пријатељи – између једне трећине и две трећине деце је разговарало са пријатељем последњи пут када се нешто догодило на интернету. Следећи извор подршке су родитељи, а као разлог због чега се не би поверила родитељима деца наводе страх од тога како ће они реаговати. Према одговорима деце, мање од трећине родитеља има честе разговоре са својом децом о томе како да буду безбедни на интернету, а најмање трећина (и скоро две трећине у Јужној Африци) никада или готово никада то не чини. Квалитативно истраживање је показало да деца често мисле да имају боље дигиталне вештине од својих родитеља и да им често помажу да се укључе у друштвене мреже.

Иако су резултати истраживања показали да мали број деце разговара са својим наставницима о стварима које им сметају или их узнемиравају (мање од 10% у свим земљама), наставници су значајан ресурс за децу и имају потенцијално важну улогу у подржавању активности деце на интернету. Међутим, истраживање у фокус групама је показало да деца сматрају да садржај курикулума понекад заостаје за њиховом дигиталним компетенцијама. На пример, девојчица од 16 година наводи: „Недавно смо имали предавање о безбедности на интернету. Било је смешно колико ствари нису споменули, неке стварно застрашујуће ствари. А многе ствари су биле прикривене као да нису застрашујуће, вероватно нису хтели да нас уплаше (фокус група у Србији, девојчице од 14 до 17 година). У Јужној Африци на питање да ли питају свог наставника за помоћ девојчице наводе: „Они мене питају“; „Они увек нас питају“ (фокус група у Јужној Африци, девојчице од 14 до 17 година). Истраживачи закључују да дубља анализа може показати који фактори доприносе овим празнинама и која су деца изложена већој опасности јер се суочавају с двоструким недостатком – да имају мање дигиталних вештина и да им се нуди мања подршка (опширније Вупе et al. 2016: 56–75).

На основу добијених резултата истраживања, аутори закључују да се стратешке политике морају усмерити на потребе и права деце у дигиталном добу. Социјалне мреже су најчешћа платформа путем које деца шаљу и примају узнемиравајуће поруке. С једне стране социјалне мреже су прилика за већину деце да комуницирају и изразе себе, а са друге стране оне за њих представљају опасност, јер могу бити повређени.

Интересантно је да је у Србији, Јужној Африци и на Филипинима већина деце сматрала да је интернет веома користан, иако је око једне трећине искусило нешто узнемиравајуће на интернету у протеклих годину дана. У Аргентини је већина деце изјавила да постоје проблеми на интернету. Поставље се питање да ли у Аргентини заиста има више проблема или су више сензибилисани за *online* ризике или се сусрећу са више проблема јер чешће раде на интернету итд. То указује да су потребна даља истраживања како би се испитали фактори који подржавају рањивост или отпорност деце у различитим контекстима. Приликом планирања стратешких политика значајан је узраст/старост. У Јужној Африци, на пример, и посебно на Филипинима, млађа деца мање користе интернет и имају мање дигиталних вештина него деца у Србији (или у Аргентини). Сва четири тима из земаља укључених у истраживање изјавила су да су

најефикасније стратегије за промовисање сигурности деце на интернету оне које укључују ангажман родитеља и наставника, али и развијање одговорности саме деце. Школе и наставници имају значајну улогу у развијању дигиталне писмености и промовисање сигурног и одговорног коришћења интернета. С обзиром на то да се деца најпре обраћају својим пријатељима када су у невољи, веома је важна едукација вршњака (опширније Вугне et al. 2016: 76–89). Укључивањем и других земаља у овај пројекат могу се проширити искуства и тако помоћи креаторима политика за безбедно коришћење интернета.

С обзиром на то да се облици и учесталост дигиталног насиља умножавају, а његове последице по психофизички развој и социјални живот деце и младих људи добијају алармантне димензије, неопходна је хитна друштвена интервенција у овој сфери. Посебну улогу у превентивном (васпитно-образовном) деловању би требало да имају наставници и стручни тимови школе, у складу са њиховим педагошким и стручним компетенцијама.

Улога наставника и стручних тимова школе у превенцији дигиталног насиља

За превенцију насиља у школи користе се мере које повећавају идентификацију ученика, наставника и родитеља са школом (ученичко веће, ученичке новине, ваннаставне активности, школски савет, билтен за родитеље, посебне активности за запослене) и мере које се спроводе са циљем да науче децу и младе да конфликте решавају без насиља (тренинг из социјалног учења, тренинг из вршњачког лидерства, школски социјални рад). Од посебног значаја је креирање школске климе у којој се учи, развија и негује култура међусобног поштовања и уважавања личности. У том смислу, неопходно је да се преко одговарајућих садржаја у наставним програмима утиче на формирање моралних ставова ученика, али и да се ученици упознају са важећим правним нормама и санкцијама (правна социјализација личности). Образовни програми треба да садрже чињенице из области права и да допринесу понашању у складу са правним нормама у оквирима саме школске институције, као и ван ње. На тај начин ученик се у школи упознаје са својим грађанским правима и обавезама, развија одговорност пред собом и социјалним окружењем за сопствене поступке и деловања и способност усклађивања сопственог деловања са постојећим законодавством.

Убрзани развој дигиталних технологија захтева ефикаснију заштиту деце од ризика и опасности које им прете у виртуелном простору у коме проводе доста времена. Правна регулатива у области заштите деце од злоупотреба путем интернета обухвата *Конвенцију о правима детета* из 1989. године и *Устав Републике Србије* (опширније о правној регулативи: Ћовић 2014: 380–385), али упркос томе насиље је годинама уназад веома заступљено.

Емпиријски налази потврђују да је улога наставника (Марковић Крстић 2006: 191–213) и стручних тимова школе у превенцији дигиталног насиља од

изузетног значаја, тако да се намеће питање њихових стручних компетенција и могућности за васпитно-образовно деловање у овој сфери друштвеног живота. С друге стране, резултати истраживања показују да готово сви наставници сматрају да је дужност школе да подучава ученике како да се заштите од дигиталног насиља (Popadić i Kuzmanović 2013). Међутим, скоро половина анкетираних наставника сматра да је недовољно информисана о дигиталном насиљу, а две трећине наставника сматра да школа нема довољно капацитета да се суочи с овим озбиљним проблемом. То значи да је за превенцију дигиталног насиља неопходна дигитална писменост наставника, односно обука наставника о томе како да припреме своје ученике да на правилан начин користе дигиталне технологије и, наравно, развијање социјалних вештина и развијање свести о ненасилној комуникацији, како у реалном, тако и у виртуелном свету. Иако данас постоји велики број дефиниција дигиталне писмености, заједничко им је да укључују како техничка знања и вештине, тако и критичко и креативно коришћење информација, решавање проблема у дигиталном окружењу, као и безбедно коришћење информационо-комуникационих технологија. Дигитална писменост је данас темељна животна вештина, која, с једне стране, омогућава човеку да се реализује у бројним животним улогама, док, с друге стране, маргинализује оне који не умеју да приступе свету дигиталних информација.

Тачно је да данас деца и млади људи у великом проценту користе дигиталне технологије и да се технички веома добро сналазе, али уколико се дигитална писменост процењује на основу сложенијих когнитивних вештина, као што је поређење неких информација и критички приступ поузданости сајтова, добија се потпуно другачија слика од очекиване, а то је да дигиталне вештине младих нису на задовољавајућем нивоу, односно да младе људе без обзира на учестало коришћење дигиталних технологија не можемо сматрати и дигитално писменим (Calvani et al. 2012, нав. према Кузмановић и сар. 2016: 34).

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године препознаје значај и улогу дигиталних технологија за унапређивање образовног система. У складу с тим као и са „Смерницама за унапређивање улоге информационо-комуникационих технологија у образовању“, који је Национални просветни савет усвојио у децембру 2013. године, Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије објавило је *Оквир дигиталних компетенција – Наставник за дигитално доба*. Дигиталне компетенције наставника су веома значајне, а под њима се подразумева скуп знања, вештина, ставова, способности и стратегија неопходних за квалитетно коришћење информационо-комуникационих технологија (Ferrari 2012, нав. према: *Оквир дигиталних компетенција* 2017: 5).

Компетенције наставника у области безбедног коришћења информационо-комуникационих технологија, омогућавају правовремено препознавање проблема насиља у школској и ваншколској средини и сагледавање детерминанти које утичу на појаву његових различитих облика, тако да могу значајно допринети адекватној друштвеној интервенцији, а посебно интензивирању превентивног деловања. Компетентни наставници свесни су чињенице да ди-

гитално насиље може имати трајне последице на ментално здравље ученика, социјализацију и квалитет међуљудских односа. Због тога је нужна сарадња породице, школе (наставника, стручних тимова) и друштва у целини у свестраном сагледавању ове проблематике, како би се, коришћењем позитивних искустава других актера, могле предузети одговарајуће превентивне активности.

Превентивне активности доприносе подизању нивоа свести и осетљивости за препознавање насиља и дефинисање мера за заштиту од насиља. У оквиру превентивних активности веома је важно објаснити ученицима како да се заштите у ситуацијама када путем интернета наиђу на узнемирујући садржај или непримерене понуде. Ради физичке безбедности неопходно је упозорити ученике да никада не остављају личне податке на интернету, не означавају своје кретање на интернету, не снимају своје шифре на јавном компјутеру, не договарају виђање преко интернета са непознатима и да се увек одјаве са свог налога. Психичка безбедност може се остварити упозоравањем ученика да уколико наиђу на неприкладан и непријатан садржај одмах затворе интернет претраживач и обавесте неког старијег о томе, да не сплеткаре преко интернета, јер интерна шала може да буде доступна свима и да на тај начин многи буду повређени. Такође је важно да схвате да не сносе кривицу уколико добију поруке узнемиравајућег садржаја и постану жртве дигиталног насиља, већ да насиље пријаве. Комуникација на релацији родитељи–школа је веома важна јер наставници и стручни тим школе могу да упозоре родитеље уколико дође до промене у понашању ученика како би се на време реаговало (опширније: Marković Krstić i Milošević Radulović 2014: 542–545). Један од инструмената који се користи превенције насиља у нашој земљи је *Посебни протокол за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно-васпитним установама*, који садржи систем индикатора за идентификовање појава које потенцијално могу да доведу до насиља (опширније: Kalezić-Vignjević i sar. 2007).

Васпитање и образовање за социјалну одговорност представља полазну основу за спречавање насилничког понашања, а интензивирање васпитно-образовног (превентивног) деловања школе, наставника и стручних тимова, једна је од могућих стратегија за решавање овог значајног друштвеног проблема (нпр. уређивање посебних интернет страница на сајту школе о дигиталном насиљу, израда школских паноа са тематиком дигиталног насиља, гледање филмова о дигиталном насиљу, организовање разговора са вршњацима, стручним тимом школе, родитељима и представницима МУП-а о дигиталном насиљу, осмишљавање неких активности поводом Дана безбедног интернета, који се иначе обележава сваке године, другог уторка у фебруару у преко сто земаља).

Превенцију дигиталног насиља је важно спроводити на свим нивоима, почевши од појединца преко породице, школе (при чему велику улогу имају чланови стручног тима школе – психолог, педагог, социолог, социјални радник, затим наставници и директор школе), других институција и друштва у целини. И поред интензивног коришћења дигиталне технологије не може се очекивати да ће данашња деца и млади људи постати дигитално писмени без подршке формалног образовања.

Закључак

Корени дигиталног насиља у Србији могу се тражити у социјалним, економским, технолошким променама, као и у убрзаном развоју информационо-комуникационих технологија које су све доступније младима. Убрзани развој нових технологија допринео је глобалном повезивању и интензивној комуникацији, али и повећању ризика и опасности у виртуелном свету комуникације. Економска и социјална трансформација, „катастрофална друштвена дешавања“ (Mihailović 2004) посебно погађају омладину, коју такође карактеришу прелази (транзиције) – млади људи пролазе кроз период сазревања и припремања за преузимање трајних друштвених улога. Поклапање друштвене транзиције са природним омладинским транзицијама доводи до противуречности у социјализацији и до ризичних понашања. Доба економске и друштвене транзиције карактеришу специфични друштвени проблеми, који дају свој печат васпитно-образовном процесу у школи и понашању младих људи. Потенцирање на вредностима потрошачког друштва, с једне стране, и велики број незапослених и социјално угрожених лица, с друге стране, утичу на моралну деградацију и учесталост социјалних аномалија.

Последњих година се у научним круговима и стручним дебатама све више говори о сложеним социјалним импликацијама коришћења информационо-комуникационих технологија и механизмима заштите од могућих негативних последица. Резултати емпиријских истраживања дигиталног насиља указују на то да се испољава у различитим облицима и различитим интензитетом, а да су ученици основних школа највише изложени опасностима, како због учесталог коришћења информационо-комуникационих технологија, тако и због недовољне припремљености и недостатка знања да се на адекватан начин заштите од могућег негативног утицаја. Стога се јасно осликава потреба већег васпитно-образовног ангажовања наставника и стручних тимова у школама у којима су оформљени и њиховог неодложног конституисања у школама у којима још увек не постоје, ради успешнијег превентивног деловања у сфери безбедног коришћења дигиталних технологија.

Васпитно-образовно деловање школе (наставника и стручних тимова школе) у области безбедног коришћења дигиталних технологија (интернета, мобилних телефона) подразумева целину активности у школском и ваншколском окружењу у виду конципирања, конституисања и примене активне васпитно-образовне стратегије. Она обухвата низ активности од стране компетентних наставника и стручњака у школском и ваншколском окружењу – од упознавања ученика и родитеља с опасностима које се могу јавити приликом коришћења дигиталне технологије и давања упутстава како да се оне избегну (уређивање посебних страница на сајту школе са садржајима о безбедности на интернету и дигиталном насиљу; упознавање са дигиталним насиљем кроз текстове у школским часописима; израда школских паноа; гледање спотова/филмова о дигиталном насиљу, уз обавезан разговор након тога; организовање разгово-

ра, вршњачких обука, трибина и радионица, позивање представника МУП-а у школу да говоре о безбедности на интернету) преко пружања стручне помоћи у стицању неопходних знања из информатике (коришћење компјутерских програма за блокирање и филтрирање нежељених порука; саветовање ученика да не одговарају на провокативне и увредљиве поруке; помоћ ученицима у прекидању „ланца“ насиља и саветовање ученика да промене број мобилног телефона и адресу електронске поште; саветовање ученика да сачувају информације важне за истрагу и пријаве насиље полицији), до евалуације ефеката превентивних мера (облици и учесталост насиља након спровођења мера).

Без обзира на то што дигитално насиље није искључиво повезано са школским окружењем и што многи сматрају да није задатак школе да се бави проблемом дигиталног насиља, неоспорно је да наставници и стручни тимови школе имају изузетно значајну улогу, како образовну тако и васпитну, у превенцији и решавању проблема дигиталног насиља. То, између осталог, потврђују и поменути *Закон о основама система образовања и васпитања* и *Посебан протокол за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно-васпитним установама*, који су обавезујућег карактера за све васпитне-образовне установе, а у којима је наглашена и прописана кључна улога школе (наставника и стручних тимова) када је реч о заштити ученика од свих облика насиља.

Дакле, успешан модел за решавање проблема дигиталног насиља би био континуирана сарадња на релацији ученик – родитељ – наставник – психолог – педагог – социолог – директор школе. Васпитање и образовање за социјалну одговорност од кључног је значаја за спречавање насилничког понашања, а интензивирање превентивног васпитно-образовног деловања школе, наставника и стручних тимова, једна је од неопходних стратегија за решавање овог актуелног друштвеног проблема.

Литература

- Byrne, J., Kardefelt-Winther, D., Livingstone, S. and M. Stoilova. (2016) *Global Kids online. Research synthesis 2015-2016*. https://www.unicef-irc.org/publications/pdf/IRR_2016_01.pdf (pristup sajtu: jul 2019).
- Gidens, E. (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Гудовић, З. (2011) „Социјални аспекти и врсте инкомпатибилности образовног система према друштвеној пракси“. *Нова српска политичка мисао*, посебно издање, бр. 2: 247–262.
- Жуков, В. (2008) *Универзитетско образовање*. Београд: Српска академија образовања.
- Закон о основама система образовања и васпитања*. „Службени гласник РС“, бр. 88/2017.
- Јаšовић, В. и сар. (1970) *Породица и социјализација младих*. Београд: Савет за васпитање и заштиту младих.

- Kalezić-Vignjević, A. i sar. (2007) *Posebni protokol za zaštitu dece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-vaspitnim ustanovama*. Beograd: Ministarstvo prosvete RS.
- Кузмановић, Д. и сар. (2016) *Дигитално насиље – превенција и реаговање*. Београд: Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС и Педагошко друштво Србије.
- Marković Krstić, S, i L. Milošević Radulović. (2014) „Vaspitanje i obrazovanje u funkciji bezbednog korišćenja novih tehnologija u procesu globalizacije“, u *Savremene paradigme u nauci i naučnoj fantastici, Nauka i savremeni univerzitet 3* (ur. B. Dimitrijević ur.), 525–546. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Марковић Крстић, С. (2006) „Елементи друштвеног угледа наставника“, *Годишњак за социологију*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 2 (2), 2006: 191–213.
- Mihailović, S. (2004) „Oduzimanje budućnosti. Omladina Srbije u vodama tranzicije“, u *Mladi zagubljeni u tranziciji* (M. Nikolić i S. Mihailović ur.), 17–37. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Okvir digitalnih kompetencija – Nastavnik za digitalno doba*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (uz podršku British council) <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2017/04/Okvir-digitalnih-kompetencija-Final-1.pdf> (pristup sajtu: decembar 2017).
- Pešić, A. (2015) *Obrazovanje kao prevencija elektronskom nasilju*. <http://www.ftn.kg.ac.rs/download/SIR/SIR%20Andrijana%20Pestic.pdf> (pristup sajtu: decembar 2017).
- Popadić, D. i D. Kuzmanović. (2013) *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, UNICEF, Telenor.
- Pregrad, J. i sar. (2008) Predstavljanje kampanje „Prekini lanac!“ – prevencija elektroničkog zlostavljanja. *Nasilje nad djecom i među djecom*, 359–367. Osijek: Filozofski fakultet.
- Sakan, M. (2013) „Revitalizacija kulture mira“. *Svarog*, časopis za društvene i prirodne nauke, br. 7. Banja Luka: Nezavisni univerzitet.
- Savović, B. (2002) „Disciplinski problemi u osnovnoj i srednjoj školi: mišljenje nastavnika“, *Zbornik 34 Instituta za pedagoška istraživanja*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Spalević, Ž. (2013) *Karakterizacija psihološkog zlostavljanja u Cyber prostoru*, <http://www.infoteh.rs.ba/zbornik/2013/radovi/RSS-3/RSS-3-9.pdf> (pristup sajtu: decembar 2013).
- Stajić, Lj, S. Mijalković i S. Stanarević. (2006) *Bezbedonosna kultura mladih. Kako živeti bezbedno*. Beograd: Draganić.
- The School Survey on Crime and Safety* (2003) (<http://nces.ed.gov/surveys/ssocs/>) (pristup sajtu: maj 2009. godine).
- Flere, S. (1976) *Obrazovanje u društvu*. Niš: Gradina.
- Čović, A. (2014) „Načini zloupotrebe dece putem interneta“. *Internet i društvo*, pr. D. Todorović i sar, str. 379–393. Niš/Beograd: Srpsko sociološko društvo, Beograd; Filozofski fakultet u Nišu; Institut za uporedno pravo, Beograd.

Škrlec, N. i sar. (2010) „Nasilje modernim oblicima komunikacije – mobitel – prikaz slučaja“, u *Nasilje nad djecom i među djecom* (V. Kolesarić ur.), 665–670. Osijek: Filozofski fakultet.

CHALLENGES OF INFORMATION-COMMUNICATION TECHNOLOGIES AND THE ROLE OF THE EDUCATION IN THE PREVENTION OF DIGITAL VIOLENCE

Abstract: The paper starts from Giddens' theoretical concept of globalization which radically changes the way in which an individual thinks about himself and about his relationship with other people, as well as personal lives through impersonal sources – the media, the internet and popular culture. The development of information-communication technologies has contributed to the global connection of people and intensive communication, as well as to the increase of the risk and danger of violence in the virtual space. Despite the existence of legal regulations that sanction digital violence, it is increasingly present, and its consequences are reflected on the individual and the society as a whole. Therefore, the accelerated development of digital technologies requires more effective protection of children and young people from the risks and threats that lurk in the virtual space. The paper elaborates some social implications of the use of information-communication technologies and the problem of digital violence and points to the role of education in the field of safe use of digital technologies (the Internet, mobile phones) emphasizing the key importance of designing and implementing an active educational strategy.

Key words: Globalization, Information-communication technologies, Digital violence, Active educational strategy, Humanistic education

---

ПРЕВОДИ

—

TRANSLATIONS

НОРМАТИВНА СТРУКТУРА НАУКЕ¹

Сажетак: У овом раду Роберт Мертон разматра четири опште норме научног етоса: универзализам, „комунизам“, безинтересност и организовани скептицизам. Он верује да ове норме, иако нигде нису кодификоване, представљају опште вредности међу научницима. Мертон одређује и истражује сваку од ових норми.

Кључне речи: наука, научни етос, универзализам, „комунизам“, безинтересност, организовани скептицизам

Наука, као и свака друга активност која укључује друштвену сарадњу, подлеже променљивој судбини. Онима који су одгајани у култури која науци даје истакнуто, ако не и владајуће место у поретку ствари, може да се учини тешко прихватљивим да наука није имуна на нападе, ограничења и сузбијања. Пишући у скороје време Веблен (Veblen) је могао да примети да је вера у науку западне културе била неограничена, неоспорна и без премца. Побуна унутар науке чинила се тако мало вероватном, да је могла да забрине само бојажљиви академски ум који размишља о свим, па и слабо извесним могућностима, док се сада намеће пажњи како научника, тако и лаика. Локалне заразе анти-интелектуализма прете да поприме размере епидемије.

Наука и друштво

Почетни или актуални напади на интегритет науке довели су *научнике до тога да освесте сопствену зависну позицију у односу на одређене типове друштвених структура*. Постоје манифести и обзнане научних удружења посвећени односима науке и друштва. Нападнута институција у обавези је да изнова испита своје темеље, изнова постави своје циљеве и изнова потражи резоне којима се управља. Криза захтева самопроцену. Суочени са изазовима упућеним њиховом начину живота, научници су грубо гурнути у стање акутне самосвести: свести о себи као интегралном елементу друштва, са одговарајућим обавезама и интересима.² Кула од слоноваче уздрмана је сталним нападима.

¹ Оригинално објављено као “Science and Technology in a Democratic Order”, *Journal of Legal and Political Sociology* 1 (1942): 115-26; касније (1949) објављено као “Science and Democratic Social Structure” у: Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*. (Рад је уз мање измене поново објављен 1973. године као: “The Normative Structure of Science”, у књизи: Robert K. Merton, *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations*, The University of Chicago Press, pp. 267-278, што је изворник овог превода – прим. ред.)

² Откако је 1942. године овај рад написан, постало је јасно да је бомбардовање Хиросиме

Након дужег периода релативне сигурности, током којег се стицање и ширење знања винуло на водеће, ако не и прво место међу културним вредностима, научници су сада приморани да оправдавају токове науке човечанству. На овај начин они су обишли пун круг, све до тачке поновног рађања науке у модерном свету. Пре три века, када је институција науке патила од оскудице независних јемаца локалне подршке, филозофи природе су на сличан начин били приморани да оправдавају науку као средство за постизање културолошки установљених циљева економске употребљивости и величања Бога. Бављење научним радом у она времена није било препознато као вредност само по себи. Но, путем неисцрпног низа достигнућа, потчињено је постало главно, а средство – циљ. Утврђен на овај начин, научник је дошао у позицију да себе сматра независним од друштва и да науку третира као подузеће коме не треба додатно оправдање, које обитава у друштву али није у његовој надлежности. Био је потребан чеони напад на аутономију науке да се овај самоуверени изолационизам претвори у реалистичније учешће у револуционарном сукобу култура. Придруженост проблема довела је до појашњења и реafirмације етоса модерне науке.

Наука је варљиво инклузиван појам који се односи на перјаницу јасно разграничених али међусобно повезаних јединица. Најчешће се користи за означавање (1) скупа карактеристичних метода којима се знање потврђује; (2) залихе акумулираног знања које се накупило употребом ових метода; (3) скупа културолошки условљених вредности и неписаних правила (*morés*) која регулишу активности које се могу назвати научним; или (4) све комбинације већ наведеног. Ми се овде прелиминарно бавимо културном структуром науке, што ће рећи – једним ограниченим аспектом науке као институције. Стога ћемо узети у разматрање, не научне методе, већ неписана друштвена правила која их ограђују. Неоспорно, методолошки канони су често истовремено и техничке нужности и моралне принуде, али ћемо се овде бавити само потоњим. Ово је оглед из домена социологије науке, а не методолошко истраживање. Такође, нећемо се овде бавити стварним резултатима научног рада (хипотезе, правилности, законитости), осим ако се не односе на општеприхваћене друштвене ставове усмерене на науку. Ово није полиматска авантура.

Етос науке

Етосом науке се назива афективно (ин)тониран комплекс вредности и норми који се сматра обавезујућим за људе од науке.³ Норме су изражене у виду препорука, прописа, преференци и дозвола. Легитимност им дају

пробудило код већег броја научника свест о последицама њиховог рада по друштво.

³ О концепту етоса видети: William Graham Sumner, *Folkways* (Boston: Ginn, 1906), pp. 36 и даље; Hans Speier, "The Social Determination of Ideas," *Social Research* 5 (1938): 196 и даље; Max Scheler, *Schriften aus dem Nachlass* (Berlin, 1933), 1: 225–62. Албер Баје (Bayet), у књизи која се бави овом темом, опис и анализу убрзо замењује проповедањем; видети његов *La morale de la science* (Paris, 1931).

институционал(изова)не вредности. Ове императиве, који се преносе путем правила и примера, са апаратом принуде у казни, научник интернализује и тако обликује своју научну савест или, ако је неком милије да се послужи изразом новијег датума, свој супер-его. Иако научни етос није кодификован,⁴ он може да се изведе из моралног консензуса научника, онако како је он нашао израз кроз употребу и обичаје, као и у безбројним списима на тему научног духа и моралној осуди усмереној ка прекршајима на пољу научне етике.

Испитивање етоса модерне науке је пуки, ограничени увод у шири проблем: компаративне студије институционалне структуре науке. Иако су детаљније монографије које окупљају материју потребну за компаративни приступ малобројне и раштркане, оне пружају извесни основ за провизорну претпоставку да је „науци у демократском поретку, чији је научни етос интегрални део, дата могућност развоја“. Ово не значи да је бављење науком строго ограничено на демократска друштва.⁵ Најразличитији видови друштвених структура дају подршку науци у извесној мери. Потребно је само сетити се да су двојица Медичијевих спонзорисала Академију експеримента (*Accademia del Cimento*); да је Чарлс II доспео у историју својом повељом лондонском Краљевском друштву и меценством опсерваторије у Гриничу; да је француска Академија наука основана под покровитељством Луја XIV, а по Колберовом (*Colbert*) савету; да је, пошто га је Лајбниц (*Leibniz*) сатерао уз зид, Фридрих I финансирао Академију у Берлину, те да је Петар Велики установио петроградску Академију наука (како би побио тврдње да су Руси варвари). Али, ове и сличне историјске чињенице не доказују неко произвољно удруживање науке и друштвених структура. Постоји дубље питање односа научних достигнућа и научних потенцијала. Наука се развија у различитим друштвеним структурама, то је ван сваке сумње – али које од њих су кадре да обезбеде институционални контекст за најпотпунији развој?

Институционални циљ науке је проширење научно потврђеног знања. Технички методи који се у ту сврху користе пружају нам релевантну дефиницију знања: то су емпиријски потврђени и логички целовити искази правилности (који су, у својим последицама, предвиђања). Институционални императиви (*mores*) изведени су из циља и метода. Читава структура техничких и моралних норми испуњава крајњи циљ. Техничка норма емпиријског доказа, адекватног

⁴ Како Баје (*Bayet*) примећује: „Тај морал (науке) није имао своје теоретичаре, али је имао своје мајсторе. Није изразио њен идеал, већ му је служио: он је уткан у само постојање науке“ (*La morale de la science*, p. 43)

⁵ Токвил (*Tocqueville*) је отишао даље: „Будућност ће показати да ли се такве страсти, тако ретке и тако плодотворне, исто тако лако рађају и развијају и у демократским друштвима као у аристократским. Ја то тешко могу веровати.“ (*Алексис де Токвил, О демократији у Америци*; превео с француског Живојин Живојиновић, Сремски Карловци: Издавачка књижевница Зорана Стојановића; Титоград: ЦИД, 1990, стр. 410). Видети једно другачије тумачење историјске евиденције: „Немогуће је успоставити једноставну узрочну везу између демократије и науке, и тврдити да демократско друштво сâмо може да обезбеди плодно тло за развој науке. Ипак, не може бити пука случајност да је наука заиста цветала у демократским периодима“ (*Henry E. Sigerist, "Science and Democracy," Science and Society 2 [1938]: 291*)

и поузданог, предуслов је трајне истинитости предвиђања; техничка норма логичке доследности – предуслов систематичног и валидног предвиђања. Правила научне делатности су методолошки утемељена, али разлог што се узимају за обавезна не треба тражити у томе што су процедурално ефикасна – већ у томе што се верује да су исправна и ваљана. Она су у једнакој мери морални и технички прописи.

Сматра се да четири врсте институционалних императива – универзализам, комунизам, безинтересност, организовани скептицизам – чине етос модерне науке.

Универзализам

Универзализам⁶ налази непосредни израз у канонском правилу да тврдње чију истинитост треба доказати, који год да је њихов извор, подлежу *унапред установљеним објективним критеријумима*: у складу са посматрањем и већ потврђеним знањем. Прихватање или одбацивање тврдњи које траже своје место на научним листама не сме да зависи од личних или друштвених одлика аутора; његова раса, националност, религија, класа и лични квалитети су као такви ирелевантни. Објективност спречава партикуларизам (подвајање). Чињеница да се научно потврђене формулације односе у том специфичном смислу на објективне секвенце и узајамне односе противи се сваком покушају успостављања повлађивачких критеријума валидности. Нирмбершки декрет не може да поништи Хабер(-Бошов) поступак као што ни англофоб не може да побије закон гравитације. Шовиниста може да избрише имена туђинских научника из историјских књига, али њихове формуле остају незаменљиве науци и технологији. Колико год да је финални корак напред *echt-deutsch* (*истински немачки*) или стопостотно амерички, извесно туђинско присуство је закулисни чинилац у сваком научном напретку. Императив универзализма дубоко је укореван у над-личном карактеру науке.

Међутим, институција науке је део шире друштвене структуре у коју није увек сасвим интегрисана. Када се култура успротиви универзализму, научни етос се нађе под озбиљним оптерећењем. Етнички центризам није компатибилан са универзализмом. Нарочито у времена међународних сукоба, када је доминантна дефиниција ситуације таква да ставља акценат на лојалност нацији, човек од науке се нађе на удару конфликта императива: научног универзализма и етноцентричног партикуларизма.⁷ Структура ситуације у којој се

⁶ За основну анализу универзализма у друштвеним односима видети: Talcott Parsons, *The Social System* (New York: Free Press, 1951). За изношење уверења да је „наука потпуно независна од државних граница, раса и вероисповести“, видети резолуцију коју је донело The Council of the American Association for the Advancement of Science, *Science* 87 (1938): 10; такође, “The Advancement of Science and Society: Proposed World Association,” *Nature* 141 (1938): 169.

⁷ Ово остаје како је написано 1942. До 1948. године, политичке вође Совјетске Русије су појачале свој нагласак на руском национализму и почеле да инсистирају на „националном“ карактеру

он онда нађе одређује врсту улоге која се позива у игру. Човек од науке може да се преметне у човека рата – и да се понаша одговарајуће тој улози. Тако је 1914. године манифест деведесеттројице немачких научника и учењака – међу којима су били Бајер (Baeyer), Брентано (Brentano), Ерлих (Ehrlich), Хабер (Haber), Едвард Мејер (Meyer), Оствалд (Ostwald), Планк (Planck), Шмолер (Schmoller) и Васерман (Wasserman) – отворио полемику у којој су Немци, Французи и Енглези устројили своје политичке личности под кринком науке. Трезвени научници су доводили у сумњу „непријатељске“ доприносе – оптужбама за националистичку пристрасност, букачење, интелектуално непоштење, некомпетентност и недостатак креативних капацитета.⁸ Но, ово одступање од универзализма као норме у ствари је претпостављало важење саме норме. Јер, националистичка предрасуда је срамна само уколико се о њој суди према стандардима универзализма; унутар другачијег институционалног контекста, она бива редефинисана као врлина – патриотизам. На овај начин се, кроз процес осуде њиховог нарушавања, неписани закони науке изнова потврђују.

Чак и под притиском да чине супротно, научници свих националности држали су се универзалистичких стандарда у директним односима. Интернационални, над-лични и практично анонимни карактер науке је реafirмисан.⁹

науке. Тако, у уводном чланку, „Против буржоаске идеологије космополитизма“, *Вопросы философии*, № 2 (1948), како је преведено у: *The Current Digest of the Soviet Press* 1, no. 1 (1 February 1949), 9, стоји: „Само космополита без домовине, дубоко неосетљив на тренутни положај науке, може са презривим незнањем да пориче постојање шаренила националних форми у којима наука живи и развија се. На место стварне историје науке и конкретних путева њеног развоја, космополита поставља измишљене појмове наднационалне, бескласне науке, такорећи, лишене богатства националних боја, лишене живог сјаја и посебне одлике народног стваралачког рада и претворене у неку врсту бестелесног духа ... Марксизам-лењинизам разбија у комаде космополитске фикције о бескласној, не-националној, 'универзалној' науци и недвосмислено доказује да је наука, као и сва култура у модерном друштву, национална у свом облику и класна у садржају“. Овај начин гледања не прави разлику између два одвојена питања: прво, културни контекст у било којој држави или друштву може да усмери научнике да се усредсреде на одређене проблеме, да буду осетљиви на једне, а не на друге проблеме на научним границама. Ово је још одавно уочено. Али то се у основи разликује од другог питања: критеријуми на основу којих одређене тврдње могу да се сматрају научним нису ствар државног/националног укуса или културе. Пре или касније, сукоби око супротстављених тврдњи о научној валидности се разрешавају уз помоћ универзалистичких критеријума.

⁸ За информативну збирку таквих докумената видети: Gabriel Pettit & Maurice Leudet, *Les allemands et la science* (Paris, 1916). Феликс де Дантек (Félix de Dantec), на пример, открива да су и Ерлих и Вајсман (Weismann) извршили типично немачку превару у свету науке. („Блеф немачке науке“ [“Le bluff de la science allemande”]). Пјер Дијем (Pierre Duhem) закључује да је „геометријски дух“ немачке науке угушио „дух префињености“, *La science allemande* (Paris 1915). Херман Колерман (Hermann Kellermann), *Der Krieg der Geister* (Weimar, 1915) негује исти дух на супротној страни. Сукоб се наставио и у послератном периоду; видети: Karl Kherkhof, *Der Krieg gegen die Deutsche Wissenschaft* (Halle, 1933)

⁹ Видети исповедање вере професора Е. Глеја (Gley) (у: Petit & Leudet, *Les allemands et la science*, p. 181): „Не може да постоји немачка, енглеска, италијанска или јапанска истина више него француска. Говорити о немачкој, енглеској или француској науци је тврдња која противречи самој идеји науке“. Видети такође потврде Грасеа (Grasset) и Ришеа (Richet), *ibid*

(Пастерово [Pasteur] „Научник има домовину, наука не“ - *Le savant a une patrie, la science n'en a pas.*) Порицање норме се схватало као вероломство.

Универзализам даље налази израза у захтеву да се талентованима омогући каријера. Оправдање је обезбеђено институционалним циљевима. Ограничити научну каријеру на основима другачијим од недостатка компетенције значи утицати на напредовање сазнања. Пробитачност и морал се слажу. Отуд аномалија да Чарлс II зазива неписане законе науке како би укинуо одлуку Краљевског друштва о намерааном искључењу Џона Гронта (Graunt), политичког аритметичара, те и његових (краљевих) упута да „ако нађу још таквих мајстора, треба да се постарају да их без одлагања приме у своје редове“.

Овде опет етос науке може да одступи од оног који је на снази у ширим друштвеним оквирима. Може да се догоди да научници усвоје стандарде касте и да своје редове затворе за оне нижег статуса, без обзира на капацитете и достигнућа. Веома префињене идеологије су уведене да се прикрије некомпатибилност неписаних правила касте и институционалних циљева науке. Припадници нижих касти морају бити приказани као инхерентно неспособни за научни рад или се, у најмању руку, вредност њихових доприноса мора систематски срозавати. „Из историје науке се може извести закључак да су оснивачи истаживања у физици, као и велики проналазачи од Галилеја и Њутна до пионира физике нашега доба, готово искључиво Аријевци, претежно нордијске расе“. Преиначујућа фраза „готово искључиво“ препозната је као недовољан основ да се неприпадајућима порекне свака заслуга за научно достигнуће. Идеологија је стога надувена увођењем концепта „добре“ и „лоше“ науке; реалистична, прагматична наука Аријеваца супротставља се догматској, формалистичкој науци не-Аријеваца.¹⁰ Или су основи за искључење тражени у ван-научним капацитетима људи од науке као непријатеља државе или цркве.¹¹ Отуд се и представници културе која се одриче универзалистичких стандарда уопштено осећају спутаним да макар на речима подрже овај принцип у научним круговима. Универзализам је лукаво потврђиван у теорији и сузбијан у пракси.

Колико год да је неадекватно стављен у праксу, етос демократије укључује универзализам као владајући водећи принцип. Демократизација је једнака прогресивној елиминацији стега око употребе и развоја друштвено вредних капацитета. Објективни критеријуми остварености, а не статусне фиксације, одликују отворено, демократско друштво. У оној мери у којој стеге и даље постоје, оне се доживљавају као препреке на путу до пуне демократизације.

10 Johannes Stark, *Nature* 141 (1938): 772; "Philipp Lenard als deutscher Naturforscher," *Nationalsozialistische Monatshefte* 7 (1936): 106-12. Ово може да се упореди са Дијемовим (Duhem) разликовањем „немачке“ и „француске“ науке.

11 „Нисмо их уклонили [марксистичке оспораваоце] као представнике науке, већ као поборнике политичке доктрине која заговара свргавање свих поредака. И ми смо морали бити још одлучнији у томе, јер им је изгледало да владајућа идеологија вредносно-неутралне и непринципијелне науке свесрдно омогућава да наставе са својим плановима. Нисмо ми ти који су се огрешили о достојанство слободне науке...“ Bernhard Rust, *Das nationalsozialistische Deutschland und die Wissenschaft* (Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt, 1936), p. 13

Стога, у оној мери у којој либерално (*laissez-faire*) демократски модел дозвољава акумулацију компаративних предности за одређене сегменте популације – разлика који нису везане за показане разлике у капацитетима, утолико демократски процес води ка појачавању регулације коју спроводе политички ауторитети. Под околностима које се мењају, морају се увести нове техничке форме организације да се очува и прошири једнакост могућности. Може се указати потреба да политички апарат стави демократске вредности у праксу и одржи универзалистичке стандарде.

„Комунизам“

„Комунизам“ у не-техничком и пренесеном смислу заједничког власништва над добрима, је други по реду интегрални елемент научног етоса. Битни налази науке производ су друштвене сарадње и припадају заједници. Они чине заједничко наслеђе у коме је удео појединца јако ограничен. Закон или теорија који носе нечије име не улазе у искључиво власништво свог проналазача и његових наследника, нити им неписани закони дају посебна права употребе и преноса. Имовинска права у науци скресана су на голи минимум начелима научне етике. Научничково право на „његову“ интелектуалну „својину“ ограничено је на признање и углед који су, ако институција функционише са имало ефикасности, отприлике у пропорционалном односу са значајем његових доприноса напретку заједничког фонда знања. Епонимија је тако – као у примерима коперникански систем, Бојлов закон – истовремено механизам и памћења и сећања.

Будући да је такав институционални нагласак на признању и угледу као једином имовинском праву научника кад су његова открића у питању, интересовање за приоритет у науци постаје „нормална“ реакција. Контрверзе око приоритета којима је испресецана историја модерне науке последица су институционалног нагласка на оригиналности.¹² Тако се јавља компетитивна сарадња. Резултати ривалства постају заједничка својина,¹³ а углед иде ономе ко их је постигао. Нације полажу права на предност и нови прилози научном комонвелту (заједници народа) обележени су именима припадника нација: ос-

¹² Њутн (Newton) је писао на основу мукотрпно стеченог искуства када је запазио да је „(природна) филозофија таква дрска и свадљива дама да је потребно искуство судских парничења да би човек могао са њом да изађе на крај“. Роберт Хук (Hooke), социјално покретљив појединац, чији је успон на друштвеној лествици био заснован искључиво на његовим научним достигнућима, био је познати „парничар“.

¹³ Иако је могуће да је у некој мери одређена тржишном логиком ширег друштва, професија попут медицинске прихвата научно знање као заједничко власништво. Видети: R. H. Shryock, “Freedom and Interference in Medicine,” *The Annals* 200 (1938): 45. „Медицинска професија ... се обично мрштила на патенте које су регистровани медицинари .... Уобичајена професија ... је заступала овако становиште против приватних монопола још од настанка ауторских права у седамнаестом столећу“. Настаје двосмислена ситуација у којој се одбацује подруштљавање медицинске праксе у круговима где се не доводи у питање подруштљавање знања.

ведочимо само контроверзу која бесни око ривалских полагања права Њутна и Лајбница на диференцијални рачун. Али, све ово не доводи у питање статус научног сазнања као заједничке имовине.

Институционална концепција науке као дела јавног домена повезана је са императивом дељења сазнања. Тајност је антитеза ове норме; потпуна и отворена комуникација њена примена.¹⁴ Притисак на ширење резултата је стимулисан институционалним циљем померања граница сазнања, као и подстицајем добијања признања које је, разуме се, условљено објављивањем. Научник који не пренесе своја важна открића научном братству – дакле, један Хенри Кевендиш (Cavendish) – постаје мета амбивалентних реакција. Цењен је због свог талента, и може бити и због своје скромности. Али, са становишта институције, његова је скромност озбиљно погрешно усмерена у погледу моралне принуде на дељење научног богатства. Иако лаички, коментар Олдоса Хакслија (Huxley) о Кевендишу (Cavendish), у вези са овим, је просветљујућ: „Наше уважавање његовог генија разводњено је извесним неодобравањем; осећамо да је такав човек себичан и штетан по друштво“. Епитети овде имају нарочит карактер инструкција, јер имплицирају прекршај недвосмисленог институционалног императива. Без обзира што није учињено из задњих намера, прикривање научног открића бива осуђено.

Заједнички карактер науке даље се огледа у чињеници да научници препознају сопствену зависност од културног наслеђа на које не полажу икаква посебна права. Њутнова изрека – „Ако сам и видео даље, то је зато што сам стајао на раменима дивова“ – израз је истовремено осећаја дуга према заједничком наслеђу и свести о суштински кооперативној и селективно кумулативној природи научног достигнућа.¹⁵ Понизност научног генија није само културолошки подесна, већ проистиче из свести да научни напредак укључује и допринос прошлих и будућих нараштаја. Није се Максвел (Maxwell) препуштао митопетичкој концепцији историје – био је то Карлајл (Carlyle).

Комунизам научног етоса некомпатибилан је са дефиницијом технологије као „приватног власништва“ у капиталистичкој економији. Савремени

¹⁴ Упореди са Берналом, који примећује: „Раст модерне науке подударно се са коначним одбацавањем идеала тајности“. Бернал наводи изванредан пасус из Реамира (Réaumur, *L'Art de convertir le forgé en acier*) у коме се морална принуда на објављивање налаза нечијег истраживања изричито повезује са другим елементима етоса науке. На пример: „било је људи који су сматрали да је чудно што сам објавио тајне које није требало да буду откривене ... Да ли је заиста сигурно да су наша открића толико наша да јавност нема право на њих, да јој она, на неки начин, не припадају? ... да ли преовладавају случајеви у којима можемо да кажемо да смо апсолутни власници наших открића? ... Наша прва обавеза је према нашој земљи, али ми такође имамо обавезу према остатку света и они који раде на усавршавању наука и уметности морају да се сматрају грађанима целог света“ (J. D. Bernal, *The Social Function of Science* [New York: Macmillan, 1939] pp. 150-51)

¹⁵ Од извонег је значаја то да је Њутнов афоризам стандардизована фраза која изнова налази примену барем од дванаестог века. Чини се да је зависност открића и изума од постојеће културне основе била уочена неко време пре него што су је формулисали модерни социолози. Видети: *Isis* 24 (1935): 107-9; 25 (1936): 451-52

списи о „фрустрацији науке“ одраз су овог конфликта. Патенти прокламују ексклузивна права употребе и, често, неупотребе. Задржавање проналазака побија начела научне производње и дељења, као што се може видети на примеру судске одлуке у случају Сједињених Држава против American Bell Telephone Co.: “Проналазач је онај ко је изумео нешто вредно. То је његово апсолутно власништво. Он је у могућности да сачува знање о томе од јавности.”¹⁶ Реакције на ову конфликтну ситуацију биле су разнолике. Као одбрамбену меру, неки су научници одабрали да патентирају своје дело како би осигурали своје право да га учине доступним за јавну употребу. Ајнштајн (Einstein), Миликен (Millikan), Комптон (Compton), и Ленгмир (Langmuir) су регистровали патенте.¹⁷ Научници су под притиском да постану промотери нових економских предузећа.¹⁸ Други су решење потражили у заговарању социјализма.¹⁹ Обе ове позиције – она која захтева економску зараду од научних достигнућа и она где је централан захтев да се друштвени систем мења како би науци било омогућено да настави са својим задатком – одраз су мимохода унутар концепције интелектуалне својине.

Безинтересност^{20*}

Наука, као што је уопштено случај са професијама, подразумева безинтересност као основни институционални чинилац. Безинтересност не треба поистовећивати са алтруизмом – нити интересна делања са егоизмом. Повлачења таквих једнакости настају из забуне око институционалних и мотивацијских нивоа анализе.²¹ Страст за сазнањем, докона радозналост, човекољубље и мноштво других посебних мотива приписују се научницима. Потрага за препознатљивим мотивима делује као странпутица. Рекло би се пре да је препознатљив образац институционалне контроле оно што карактерише понашање научника. Јер, када институција пропише безинтересност, почиње да бива у интересу на-

¹⁶ 167 U. S. 224 (1897), цитирано према: В. Ј. Stern, “Restraints upon the Utilization of Inventions,” *The Annals* 200 (1938): 21. За даљу расправу, видети Стернове радове који су тамо цитирани, такође: Walton Hamilton, *Patents and Free Enterprise*, Temporary National Economic Committee Monograph no. 31 (1941)

¹⁷ Hamilton, *Patents and Free Enterprise*, p. 154; J. Robin, *L'oeuvre scientifique: sa protection-juridique* (Paris, 1928)

¹⁸ Vannevar Bush, “Trends in Engineering Research,” *Sigma Xi Quarterly* 22 (1934): 49

¹⁹ Bernal, *The Social Function of Science*, pp. 155 и даље

²⁰ Мертонов оригинални термин “Disinterestedness” је био превођен и као „незаинтересованост“ (видети: Марко Шкорић, *Социологија науке: мертоновски и конструктивистички програми*, Нови Сад; Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2010). (прим. ред.)

²¹ Talcott Parsons, “The Professions and Social Structure,” *Social Forces* 17 (1939): 458-59; упореди: George Sarton, *The History of Science and the New Humanism* (New York, 1931), p. 130 и даље. Разликовање институционалних принуда и личних мотива је кључна, иако у многоме, имплицитна замисао марксистичке социологије.

учника да се прилагоде болним санкцијама, те – у зависности од тога у којој је мери норма интернализвана – мукама психолошког конфликта.

Практично одсуство преваре у аналима науке, које делује изузетно када се упореди са оним што знамо о другим сферама људске делатности, повремено се приписује личним квалитетима научника. Тиме се имплицира да се научници регрутују из редова оних који показују изванредан степен моралног интегритета. Нема, међутим, задовољавајућег доказа да је то тако; пуно прихватљивије објашњење може да се пронађе у препознатљивим карактеристикама науке као такве. Будући да подразумева проверљивост резултата, научно истраживање је подложно детаљном испитивању од стране колега-стручњака. Другим речима – а ван сваке сумње је да посматрање може бити схваћено као *велеиздаја* (*lese majesty* енг. / *lèse-majesté* фр.) – научне активности подлежу ригорозним политикама, до ступња који можда нема премца у било ком другом пољу људског деловања. Потреба за безинтересносношћу има чврсту основу у јавном и проверљивом карактеру науке, и ова околност, може се претпоставити, допринела је интегритету људи од науке. Постоји ривалство на пољу науке, ривалство појачано приоритетом као критеријумом остварености, и у таквим условима може се веома лако јавити тежња да се баца сенка на ривале уз помоћ непримерених средстава. Али такви импулси не наилазе на плодно тло у пољу научног истраживања. Секташење, неформалне дружине, бројне, али тривијалне публикације – ове и друге технике могу се искористити за величање себе.²² Но, генерално спорне тврдње су, како изгледа, занемарљиве и без већег ефекта. Практична примена норматива безинтересности налази ефектну подршку у одговорности научника према колегама. Диктат друштвене одговорности и експедитивност су овде у великој мери у слози, што је ситуација која погодује институционалној стабилности.

С тим у вези, поље науке се унеколико разликује од осталих професија. Научник не стоји лицем у лице са лаичком клијентелом као што је то случај са лекаром или адвокатом, на пример. Тиме је и могућност искоришћавања поводљивости, незнања и зависног положаја лаика значајно смањена. Превара, блефирање и неодговорне тврдње (шарлатанство) су чак и мање заступљени него у „услужним“ делатностима. У оној мери у којој директна веза научника и лаика постаје главна ствар, развијају се и иницијативе да се заобиђу неписана правила науке. Злоупотреба стручног ауторитета и стварање псеудо-наука се уводе у игру када се контролна структура квалификованог колегијума онеспособи.²³

Веома је вероватно да су репутација науке и њен узвишен статус у очима лаика великим делом последице технолошких достигнућа.²⁴ Свака нова технологија сведо-

²² Видети разматрање: Logan Wilson, *The Academic Man* (New York: Oxford University Press, 1941), p. 201 и даље.

²³ Упореди: R. A. Brady, *The Spirit and Structure of German Fascism* (New York: Viking, 1937), поглавље 2; Martin Gardner, *In the Name of Science* (New York: Putnam's, 1953)

²⁴ Френсис Бекон (Bacon) је изнео једну од раних и најјезгровитијих формулација овог популарног прагматичког начела: „Дакле, ова два начела, активно и посматрачко, представљају једну исту ствар, и оно што је код дејства најкорисније, код знања је најистинитије.“ (Френсис Бекон, *Истинита упутства за тумачење природе – Нови органон & Велика обнова*; превео Милан

чи о интегритету научника. Наука остварује своје тврдње. Међутим, њен ауторитет може бити – и јесте – присвојен за потребе разних интереса, баш зато што лаик није у позицији да разликује спорна полагања права на тај ауторитет од правих. Наводне научне тврдње тоталитаристичких портпарола о раси или економији или историји су за неупућене лаике на истој нози са извештајима у штампи о ширењу универзума или механици таласа. У оба случаја, могу се наћи у сукобу са здравим разумом. У најмању руку, митови ће деловати прихватљивије и свакако јасније јавном мњењу него ли акредитоване научне теорије, јер су ближе искуству здравог разума и културној пристрасности. Дакле, делом под утицајем научних достигнућа, шира популација постаје мање имуна на нове форме мистицизма преточене у наизглед научну терминологију. Позајмљени научни ауторитет доноси престиж не-научним доктринама.

Организовани скептицизам

Као што смо видели у претходном поглављу, организовани скептицизам је на различите начине узајамно повезан са другим елементима научног етоса. Ово се узима за мандаторно и са методолошког и са институционалног становишта. Привремена суспензија суда и непристрасно испитивање веровања у условима које диктирају емпиријски и логички критеријуми су, с времена на време, увлачили науку у сукобе са другим институцијама. Наука, која поставља питања чињеница, укључујући све могућности које се дотичу сваког аспекта природе и друштва, може доћи у конфликт са другачијим приступима тој истој материји, окорелим и често ритуализованим од стране других институција. Научни истраживач не поштује расцеп између светог и световног, између онога што захтева некритичко поштовање и онога што се да објективно анализирати.

Као што смо раније истакли, ово је наизглед извор револта против такозваног задирања науке у друге сфере. Такав је отпор код организоване религије данас мање значајан, када се упореди са оним код економских и политичких група. Опозиција се може наћи и подалеко од увођења специфичних научних открића која, како се чини, поништавају одређене догме цркве, економије или државе. Она је пре у дифузном, често и не баш одређеном, схватању да скептицизам представља претњу важећој расподели снага. Сукоб постаје наглашен кад год наука прошири своја истраживања на нова подручја, на којима већ постоје институционализовани ставови – и обратно, кад год друге институције прошире своју контролу на поље науке. У модерним тоталитарним друштвима, анти-рационализам и централизација институционалне контроле заједно служе да се ограниче видици предвиђени за научни рад.

са енглеског језика превели:

Марко Дабетић, Сандра Гавриловић, Татијана Марикановић,
Млађан Стевановић и Милош Јовановић
стручна редакција: Милош Јовановић

Литература

- Bayet, A. (1931) *La morale de la science*. Paris: Les Presses Universitaires de France.
- Bernal, J. D. (1939) *The Social Function of Science*. New York: Macmillan.
- Brady, R. A. (1937) *The Spirit and Structure of German Fascism*. New York: Viking
- Bush, V. (1934) "Trends in Engineering Research". *Sigma Xi Quarterly* 22(2): 45–51.
- Duhem, P. (1915). *La Science Allemande*. Paris: Hermann.
- Gardner, M. (1953) *In the Name of Science*. New York: Putnam's.
- Hamilton, W. (1941) "Patents and Free Enterprise". *Temporary National Economic Committee Monograph* 31.
- Kellermann, H. (1915) *Der Krieg der Geister*. Weimar: Duncker.
- Kherkhof, K. (1933) *Der Krieg gegen die Deutsche Wissenschaft*. Halle.
- Parsons, T. (1939) "The Professions and Social Structure". *Social Forces* 17(4): 457–467.
doi: 10.2307/2570695.
- Parsons, T. (1951) *The Social System*. New York: Free Press.
- Pettit, G. & M. Leudet. (1916) *Les allemands et la science*. Paris: F. Alcan.
- Robin, J. (1928) *L'oeuvre scientifique: sa protection-juridique*. Paris.
- Rust, B. (1936) *Das nationalsozialistische Deutschland und die Wissenschaft*. Hamburg: Hanseatische Verlagsanstalt.
- s.n. (1938). "A World Association for Science and Society". *Nature* 141(3560): 150–150.
doi:10.1038/141150c0.
- s.n. (1949) "Against the Bourgeois Ideology of Cosmopolitanism" (Voprosy filosofii 2, November 1948). *Current Digest of the Soviet Press* 1(1): 3–11.
- Sarton, G. (1931) *The History of Science and the New Humanism*. New York: H. Holt and company.
- Scheler, M. (1933) *Schriften aus dem Nachlaß: I. Zur Ethik und Erkenntnislehre*. Berlin: Der Neue Geist.
- Shryock, R. H. (1938) "Freedom and Interference in Medicine". *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 200 (November 1938): 32–59.
- Sigerist, H. E. (1938) "Science and Democracy". *Science and Society* 2(3): 291–299.
- Speier, H. (1938) "The Social Determination of Ideas". *Social Research* 5(2): 182–205.
- Stark, J. (1936) "Philipp Lenard als deutscher Naturforscher". *Nationalsozialistische Monatshefte* 7(71): 106–112.
- Stern, B. J. (1938) "Restraints upon the Utilization of Inventions". *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 200 (November 1938): 13–31.
- Sumner, W. G. (1906) *Folkways*. Boston: Ginn.
- The Council of the American Association for the Advancement of Science. (1938) "Declaration of Intellectual Freedom". *Science* 87(2245): 10.
- Wilson, L. (1941) *The Academic Man*. New York: Oxford University Press.
- Бекон, Ф. (2009) *Истинита упутства за тумачење природе – Нови органон & Велика обнова*. Београд: Службени гласник.

де Токвил, А. (1990) *О демократији у Америци*. Сремски Карловци: Издавачка књи-
жарница Зорана Стојановића; Титоград: ЦИД.

Robert K. Merton

THE NORMATIVE STRUCTURE OF SCIENCE

Abstract: In this paper Robert Merton delineates four overarching norms of a scientific ethos: Universalism, Communalism, Disinterestedness, and Organized Skepticism. He believes these norms, though nowhere codified, represent commonly held values among scientists. Merton defines and explores each of these norms.

Key words: Science, Scientific ethos, Universalism, Communalism, Disinterestedness, Organized skepticism

---

ПРИКАЗИ

—

REVIEWS

Др Јелена Божиловић¹
Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет,
Департман за социологију, Ниш, Србија

UDK 316.2 Репстад П.

СОЦИОЛОГИЈА ПОД ЛУПОМ ПОЛА РЕПСТАДА²

Аутор надасве занимљиве књиге *Шта је социологија?*³ Пол Репстад (Pål Steinar Repstad), рођен 1947, норвешки је социолог чија су поља интересовања социологија религије и квалитативне методе истраживања у друштвеним наукама⁴. *Шта је социологија?*, за разлику од других Репстадових књига, представља студију општег типа, у којој писац има интенцију да упозна читаоца са пољима које социологија истражује и истовремено укаже на њене могућности, истраживачке изазове и домете. Дефинисати социологију као најопштију науку о друштву није погрешно, сматра аутор, али није ни довољно. Не задовољавајући се оваквим општим одређењем, Репстад кроз пет поглавља ове књиге трага за нечим што је *differentia specifica* социологије у односу на друге области које истражују друштво.

Уобичајено је да се књиге које представљају увод у социологију пишу кроз опис и анализу њених теоријских праваца кроз историју или се, пак, баве рашчлањавањем друштва на његове сегменте, то јест подсистеме (културу, образовање, политику, економију, рад итд.), објашњавајући потом како социологија својим методама доприноси разоткривању постојећих механизма унутар истих. Репстад се, међутим, не држи строго ниједног од наведених приступа, те се може рећи да је ова студија нека врста релаксираног научног штива, што и јесте била његова интенција, како он сам тврди у предговору. Управо због тога се постиже да читалац без нарочитог напора, до самог краја књиге бива добро упознат са најзначајнијим именима социологије, социолошким правцима и методама. И то не само захваљујући Репстадовом врсном познавању социологије и њене генезе, већ пре свега једноставном, а истовремено прегнантном стилу писања којим се он издваја у односу на друге који су писали слична штива.

¹ jelena.bozilovic@filfak.ni.ac.rs

² Пол Репстад, *Шта је социологија?* КАРПОС, Лозница, 2019.

³ Прво издање књиге *Hva er sosiologi?* објављено је 2007. године, у оквиру серије издања *Шта је...* (*Hva er-bøkene*, норвешке издавачке куће Universitetsforlaget) које је било инспирисано едицијом *Very Short Introductions* Oxford University Press-a.

⁴ Поред више десетина чланака, (ко)аутор је и већег броја књига, од којих су неке: *Политичка религија, свакодневна религија: социолошки трендови* (*Political Religion, Everyday Religion: Sociological Trends*, 2019), *Увод у социологију религије* (*Innføring i religionssosiologi*, у коауторству са Inger Furseth, 2003), *Бог на југу* (*Gud på Sørlandet*, у коауторству са Anne Løvland & Elise Seip Tønnessen, 2008), *Дубоко, тихо, снажно, нежно. Религијска моћ у данашњој Норвешкој* (*Dype, stille, sterke, milde. Religiøs makt i dagens Norge*, 2002), *Између блискости и дистанце. Квалитативне методе у друштвеним наукама* (*Närhet och distans. Kvalitativa metoder i samhällsvetenskap*, 1999).

Аутор књигу почиње описујући своје одрастање у Норвешкој педесетих година прошлог века, дајући обриси индивидуалистичке друштвене и културне климе која је тада владала. Тиме уводна прича о социологији постаје субјективно обојена и “личнија” од традиционалних уџбеника. Присутна субјективност већ на самом почетку књиге ствара исправан осећај да ће књига бити растрепеђена уобичајене строгаће и систематичности каква се може очекивати од студија оваквог типа. Искуство живота у два различита места током одрастања побудило је интересовање да се одређене друштвене појаве боље разумеју, па нас аутор кроз причу о одрастању уводи у сопствену спознају о себи као „малом“ социологу. Дечачка социолошка имагинација развијала се кроз потребу да се разуме свет око себе, и то кроз компарацију начина живота у два града у којима се провело детињство. Управо то наводи Репстада на закључак да и социологија има извор у *чуђењу*, баш као и филозофија. Социологија се, међутим, раздваја од филозофије, јер је социолошко знање *научно* знање и као такво оно мора одговорити захтевима науке и уклопити се у научне постулате. Но, без обзира на научне стандарде, сазнања о друштву морају се саопштавати тако да буду разумљива, и то не само социолозима, већ свакоме ко се води здраворазумским промишљањем друштва. Репстад такав свој став и демонстрира у овој књизи, будући да и најкомпликованије теорије овде бивају јасне, што за исход има да и она читалачка публика која није у социолошкој струци сасвим добро може ући у причу и увидети на које је све начине могуће разумети тако апстрактну ствар као што је друштво.

Књига је подељена у пет поглавља: I Дефиниција социологије, II Социологија одозго, III Социологија одоздо, IV Повезивање људи и друштвених организација и V Социологија у друштву.

На почетку другог и уједно најобимнијег поглавља “Социологија одозго”, аутор појашњава своју класификацију социологије, истичући да она није истоветна подели на макросоциологију и микросоциологију, како би се могло помислити. *Социологија одозго*, по Репстаду, јесте она врста приступа који сагледава однос између људи (актера) и структура (система) фокусирајући се на печат који дате структуре остављају на људе (њихово делање и понашање), док *социологија одоздо* почива на проучавању интеракције међу људима, а потом испитујући како се ове релације утискују у структуре, одржавајући их или пак мењајући. Ову грубу типологију, односно конструкцију, аутор затим попуњава социолошким теоријама, полазећи од структуралног функционализма, марксизма и Веберових анализа, да би нам социологију одоздо (III поглавље) приближио кроз теорију рационалног избора, симболички интеракционизам и етнометодологију. Критички анализирајући дате теорије, Репстад наставља да упознаје читаоце са социологијом спуштајући се са теорија ка кључним социолошким појмовима, попут друштвене институције, друштвене улоге, друштвених норми, социјализације, стигматизације, девијације, друштвеног конфликта и других.

Репстад у претпоследњој глави књиге заузима критички приступ, при чему и домете теорија унутар социологије одозго и социологије одоздо схвата

релативно и условно. Социологија одозго сувише се држи друштвене структуре, међутим, аутор сматра да структура није попут крутог скелета, нити она постоји одвојено од људских активности, па се без њих не треба сагледавати, нити може до краја разумети. Са друге стране, ограниченост социологије одоздо огледа се у томе што ни људско деловање никад није сасвим независно и аутономно, већ се увек одиграва унутар одређеног друштвено-институционалног поља које му одређује границе. Баш због тога је за проучавање друштва неопходно да социолог буде флексибилан и кадар да комбинује приступе у зависности од специфичности друштвеног проблема који жели истражити и објаснити. Ниједна социолошка теорија засебно није у могућности да пружи универзална научна објашњења за сваку друштвену појаву, јер се изнова појављују подручја друштвене стварности која измичу теоријским обрасцима. Међутим, управо на том месту „ускачу“ други теоријски приступи који на адекватнији начин могу пружити одговоре: „Није мудро да се одлучно заузимамо за једно становиште, а против другог. Друштвени живот је исувише богат и разноврстан да бисмо га могли описати само једним јединим моделом“ (стр. 195). То значи да различите социолошке интерпретације немају универзалну моћ, већ само већу или мању експланаторну снагу у зависности од друштвеног поља које се истражује, што Репстад јасно кроз књигу илуструје примерима.

Последње поглавље бави се положајем социологије у друштву и њеним друштвеним ангажманом, при чему аутор износи извесну забринутост у погледу перспективе ове науке, која се тиче њеног уситњавања. Социологија, бивајући делом друштва, такође је подложна „ударцима“ глобалних друштвених трендова, а тренутно се развија и обликује по правилима и захтевима болоњског система образовања. Овај систем афирмише интердисциплинарност нудећи различите курсеве и стимулишући оријентисаност ка настави са темама. То само по себи има своје предности, будући да је свет интердисциплинарно устројен и треба му тако и приступити. Насупрот тематском приступу проучавања стоји шири, дисциплинарни приступ, који као такав омогућава критичкије и дубље сагледавање стварности, односно друштва. Он је, међутим, са специјализацијом унутар области науке и образовања потиснут и могао би нестати, што би имало негативне последице на дуже стазе, како по друштво, тако и по социологију. Специјализација социолошке науке која је на делу, може бити корисна друштвеним институцијама којима су потребна истраживања ужих друштвених подручја и специфични социолошки увиди. Међутим, велико нагињање у овом развојном правцу може довести до тога да у будућности имамо „социологију без друштва“, како тврди Репстад. То значи да би ова наука радила за потребе служби административне или тржишта, чиме би се спонтано престало са критичким повезивањем делова друштвене стварности, чије понекад скривене споне откривају дубље системске пукотине или узроке одређених друштвених појава и проблема. Овакав развојни тренд социологије потврђују истраживања о радним местима социолога, где се констатује да се они у Норвешкој данас претежно баве административним послом, уместо планирањем друштва, што је некада био идеал социологије.

У вези са тим, треба нагласити и да Репстад усваја Бергеров став да примарни задатак социологије није пракса, већ разумевање, и да базични императив социолога треба да буде научни интегритет. То међутим не значи да социолошка знања не треба да буду део политичких реформи. Напротив. Открића социолошких истраживања итекако могу бити имплементирана као део развојних државних политика, али социолог мора задржати дистанцу према политици, партијама и политичком ангажману како би сачувао свој научни интегритет и ауторитет. Са друге стране, сваки социолог је истовремено и морално људско биће са системом вредности којим сагледава свеукупну стварност. У том погледу, аутор каже да су нам поред социологије у животу потребни и други увиди: филозофски, морални, естетски, итд. Јер, како тврди: „Социологија може да каже нешто о свему, али не и све о нечему“ (стр. 216).

На самом крају књиге, Репстад подсећа да је социологија емпиријска наука и да то не смемо заборавити. Друштво је у сталном кретању, а социолози те промене морају пратити. Друштвена ангажованост и смеле изјаве великих социолога (попут Гиденса, Баумана, Бека или Хабермаса) у виду критика савременог друштва, добродошле су и побуђују пажњу, али некада су исувише одвојене од емиријског света и неутемељене. Прошло је доста година откако је неко од њих своје тврдње изнео на основу прикупљених података срачунатих у проценте, подсећа Репстад. Зато је важно изнова усвајати чињеницу да социологија мора остати наука, као и да се научна димензија потискује управо онда када се пласирају уопштене и сажете тврдње о карактеристикама савременог доба.

Свеукупни утисак је да је пред нама добро утемељен портрет социолошке науке. Текст књиге ослобођен је усиљених и оштрих класификација и „фиока“, а опет успешно прави дистинкције приликом представљања знаменитих аутора, теорија и метода. Управо та карактеристика студију чини другачијом, оригиналном и надахњујућом, што је препоручује за коришћење у настави социологије. Можда је највећа предност књиге баш у томе што се она обраћа и онима који нису социолози, те и таква читалачка публика на инспиративан начин добија прилику да се сусретне са социологијом и научи да посматра друштво кроз специфичну диоптрију ове науке. Напред реченом свакако треба додати и да квалитету књиге, поред осталог, доприноси и одличан превод Софије Биланције са норвешког језика.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити електронском поштом: формат .doc или docx, фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1,5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- књига: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*. Београд: Плато.
- текст у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- чланак у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме XVIII* (1): 119–131.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Адреса: Годишњак за социологију
Ђирила и Методија 2
18 000 Ниш

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian and English, as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically, through email (format: .doc or .docx; font: Times New Roman, 12pt; line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) «Class Analysis and the Stability of Class Relations». *Sociology* 32: 23–42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Address: Sociological Annual
Faculty of Philosophy
Cirila i Metodija 2
18 000 Nis
Serbia

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XV/22 (2019)

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице

Дарко Јовановић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

17 x 24 cm

Штампа

Графичко предузеће SCERO PRINT
Ниш 2019.

Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски факултет у Нишу ; уредник Милош Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2005)- . - Ниш : Филозофски факултет, 2005- (Ниш : Scero print). - 24 cm Доступно и на: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju> . - Два пута годишње. - Текст на срп. и енгл. језику.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију - Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372